

PŘEHLED

politických a kulturních dějin islámských zemí

od vzniku islámu do konce 18. století

První část

Rudolf Veselý

Ú V O D E M

Hledáme-li rys, který je společný onomu svěbytnému sociálnímu a kulturnímu životu a který se odrazil také v politickém životě zemí přiléhajících na jihu a východě ke Středomoří a prostírajících se dále na východ do Indie a Střední Asie, a který tyto země odlišuje po mnoha stránkách od ostatního světa, zjistíme, že tímto rysem je náboženská ideologie islámu, jeho společenské a politické názory.

S islámem vešel na počátku 7. stol. n. l. do světových dějin nový činitel, který světové dějiny pronikavě a natrvalo ovlivnil. Islám se stal základním civilizačním stimulem společenského a politického života zemí Západní Asie a Severní Afriky. Zde se pod jeho vlivem vytvořila nová svérázná islámská hmotná a duchovní kultura. Je nepochybné, že od svého vzniku dodnes hraje islám podstatnou úlohu ve vývoji zemí Západní Asie a Severní Afriky, zemí, jež nazýváme Předním, Blízkým či Středním Východem.

V následujících kapitolách shrneme na pozadí společensko-ekonomického pohybu základní rysy tohoto politického vývoje od vzniku islámského učení a jeho první politické aplikace v Muhammadově medínské obci až do konce 18. století. Těchto 1200 let bylo dobou, kdy islámské země prožívaly epochu samostatného historického vývoje neovlivněny ve svém celku západní Evropou. Náš výklad končí v okamžiku, kdy se islámské země staly předmětem zájmu rozvíjejících se kapitalistických západoevropských zemí. Období mezi 7. a 18. stoletím bylo dobou realizace hodnot islámu, jejich politických, společenských a kulturních aplikací a jejich transformací v nových historických podmínkách.

Dějinný vývoj, jež dále v krátkosti shrnujeme, představuje v podstatě dějiny států, které byly nějakým způsobem spjaté s chalífátem a jeho územím, jak se vytvořilo v průběhu první poloviny 8. století. Jednak jsou to dějiny počátků islámského státu a chalífátu umajjovského a abbásovského. Dále jsou to dějiny státních útvarů, které na tomto území chalífátu vznikly či vznikly mimo ně, a jejichž vladaři uznávali svrchovanost muslimského chalífy. Nebo jsou to dějiny států, jejichž vývoj úzce souvisel s historickým vývojem států existujících na území chalífátu i po jeho zániku, nebo států, jež vznikly mimo území chalífátu a zmocnily se jeho částí, či konečně států, jejichž území zabíralo zčásti území někdejšího chalífátu, jež rozšířily své teritorium za jeho hranice.

Je to vývoj vycházející z medínské obce k světové arabské a pak islámské nadnárodní kosmopolitní říši, která se zmocnila území Perské říše a ovládla asijské a severoafrické državy Východořímské, Byzantské říše, a obě plně nahradila v oblastech politické a kulturní. Tento vývoj končí rozpadem a zánikem této islámské říše chalífů. Státní útvary, které se začaly z rozpadajícího se chalífátu odštěpovat působením sociálních a hospodářských činitelů přibližně od 9. století, byly do značné míry také národnostně a etnický charakterisovány. Takové dělení islámského světa začíná začíná současně s první velkou islámskou tureckou vlnou seldžuckou. Po invazi Mongolů ve 13. století se islámský svět na dvě velké části – na část Mongoly ovládanou, která zabírala oblast íránskou a turecko-mongolskou, a na část arabskou,

kteřá nebyla pod vládou mongolských chánů. Toto etnicko-politické dělení se prohloubilo ve 14. a 15. století rozvíjením tureckých státních celků, takže v 15. a 16. století se islámský svět rozpadl již na tři velké národnosti a politické oblasti – na oblast arabskou, již stál v čele stát egyptských Mamlúků, na oblast íránskou v čele se státem Safíjovců v Íránu a na oblast tureckou, kterou reprezentoval stát osmanských Turků v čele s národní dynastií Osmanskou. Toto národnostní dělení, které ve své politické podobě v oné době vykrystalisovalo, je zachováno dodnes.

Tento politický vývoj se odehrával na pozadí specifických společenských vztahů, jež se značnými rozpaky a jen z nedostatku vhodného termínu nazýváme feudálními. Společenský režim islámských zemích v předkapitalistickém období nese rysy tzv. asijského výrobního způsobu založeného na státním vlastnictví půdy jako hlavního výrobního prostředku a na neexistenci zastupitelského systému.

Vznik islámu a jeho bouřlivý mocenský rozmach znamenal v dějinách Západní Asie a Severní Afriky hluboký přerýv. Předchozí vývoj tím však nebyl v základech přerušen či odmítnut, nýbrž byl nově usměrněn a vědomě uchováván jako východisko pro řešení nových problémů společenského života. Tyto návaznosti byly následkem toho, že Arabové, kteří se zmocnili východního Středomoří a Íránu, sami silně podlehli kulturnímu prostředí, do něhož vnikli. Toto je možné sledovat ve všech úsecích společenského života. Rozlehlý islámský svět se stal prostorem, kde se rozvinutá a poměrně jednotná středomořská civilisace/kultura střetla s íránskou civilisací/kulturou a obě se slily přetaveny islámským světovým názorem v novou civilisaci/kulturu islámskou. Jejím mocnému působení podlehly rychleji či pomaleji všechny populace, které se dostaly pod její přímý vliv. Tito noví příchozí, především turecké a mongolské populace, třebaže byly jí plně pohlceny, přispěly svým podílem k rozvinutí některých jejích stránek.

Vývoj islámské civilisace byl velikým asimilačním procesem a současně i bojem za sebeuchování při nesporně silné schopnosti přijímat vnější popudy a samostatně je zpracovávat a zhodnocovat. Tento boj za sebeuchování trvá podnes. Islámský svět podlehl v nedávné minulosti dočasně více či méně evropské politické a sociálně-ekonomické nadvládě. Z veliké části však dokázal překonat tyto vnější vlivy tím, že jich využil a přetvořil je v nástroj svého osvobození tak pro budoucnost vytvořil předpoklady pro formování nových sociálně-ekonomických vztahů.

I. PŘEDISLÁMSKÁ ARÁBIE

Pro historický vývoj, jehož výslednicí je dnešní historická situace tzv. Předního Východu, měl rozhodující význam vznik náboženského učení islámu. Islám vytvořil mohutné jednotící pouto mezi řadou národností různého etnického původu, které žily v severní Africe a v západní Asii, v oblasti, která již před jeho vznikem byla po dlouhá staletí oblastí s vysokým stupněm vývoje politického, sociálního a kulturního, a zůstal mocným činitelem v životě všech islámských zemí severní a západní Asie dodnes.

Náboženské učení islámu vyšlo na počátku 7. století z Arabského poloostrova šířeno rychle dobytými válkami jeho vyznavačů a nositelů do Íránu a severní Afriky, kde trvale zakořeňno. V dalších staletích se islám rozšířil i do Evropy – na Pyrenejský poloostrov, na Sicílii, na Balkán a do východní a střední Evropy – i dále do Asie – do Anatólie, do Střední Asie, západní Indie a Bengálska. V souvislosti s misijní a ekonomickou činností islám pronikl dále do Afriky – do západní Afriky a na pobřeží Indického oceánu – a pronikl i na Sundské ostrovy, početné muslimské enklávy nalezneme i v západní Číně.

Jelikož na počátku tohoto dlouhého vývoje stojí území Arabského poloostrova, musíme si alespoň stručně všimnout jeho historického vývoje do doby vzniku islámu a prostředí, v němž toto náboženské učení vzniklo.

Geografie poloostrova je prostá. Na západě je ohraničen příkopovou propadlinou Rudého moře, na východě Perským zálivem a na jihu Arabským mořem. Na severu přechází do tzv. Úrodného půlměsíce – Sýrie a Iráku. Celé jeho území je možno rozdělit na několik částí. Západní část, kterou charakterizuje horské pásmo zvané Hidžáz a úzký pobřežní pás – Tiháma, která se na jihu rozšiřuje ohraničena na východě neschůdným hornatým územím zv. 'Asír. To se na jihu zvedá a přechází v mohutný horský masiv na území dnešního Jemenu. Hidžáz na východě přechází v rozlehlé plošiny zv. Nadžd, které vyplňují většinou pouštní oblasti zvané Velký a Malý Nafúd a oblasti stepí. Jihovýchod poloostrova je vyplněn ohromnou pouští zvanou Rub' al – chálí či ad – Dahná. Horké a suché kontinentální klima vytvořilo na Arabském poloostrově velmi obtížné životní podmínky. Bohatší rozvoj hospodářské činnosti provázené rozvojem společenských institucí a politickým životem byl možný jen ve srážkových oblastech na jihu, kde mohutná pohoří zachycují vláhu zimních monsunů z Indického oceánu a vytvářejí předpoklady k usedlému způsobu života a k rozvoji zemědělství. Ve vnitrozemí byl život možný jen tam, kde se vyskytovaly prameny, v jejichž okolí bylo možno pěstovat plodiny či užitková zvířata při usedlém či kočovném způsobu života.

Tento stav Arabského poloostrova je nám znám z doby historické. V dobách glaciálních byl územím s bohatými srážkami, protkán četnými říčními toky. Teorie Winceler – Caetaniho o vysychání poloostrova se snažila vysvětlit několik populačních vln, které na úsvitu historické doby přicházely postupně pravděpodobně z Arabského poloostrova do oblasti Úrodného půlměsíce – vlny babylonské, kanánejské a aramejské. Podle této teorie byly tyto semitské populační vlny přinuceny k emigraci z Arabského poloostrova neúnosnými životními podmínkami vinou zhoršující se klimatické existenční situace. Stejnou příčinu pak tato teorie vidí i za poslední semitskou expanzní vlnou, která z Arabského poloostrova vyšla, - za vlnou arabskou.

Věc není zcela jasná, neboť není jisto, zda se životní podmínky na Arabském poloostrově vytvořily skutečně až v době ranně historické či již v době prehistorické. Nálezy na Saharě však ukazují, že odmítavý postoj k této teorii bude nutno přezkoušet.

O historickém vývoji předislámské Arábie jsme jen kuse informováni. Přírodní podmínky umožnily vznik civilizací nejprve na Jihu poloostrova. Na území dnešního Jemenu vznikla řada státních celků, království, jejich chronologie není zcela bezpečná. Nejstarším se zdá být království Ma'ín, jehož počátky je možno klást maximálně do 10. století př. n. l. Po několika staletích zaujalo jeho místo království Sabá, které vzniklo kolem 8. stol. př. n. l. Ovládlo Ma'ín a některá další okolní království – Dú Rajdán, Qatabán, Hadramaut a Jamámu. Svého mocenského vrcholu tento stát dosáhl v době mezi 5. a 1. stol. př. n. l. K rozvoji přispělo jinak intenzivní zemědělství s rozvinutým vodohospodářstvím – přehradami a dešťovou vodou a jinými zařízeními – a obchod. Byl to jednak transitní vedoucí z Indie, s níž bylo pravidelné spojení díky monsunovým větrům, a jednak obchod s vlastními produkty, především s kořením a látkami. Obchod se dál po několika cestách po souši: hlavní cesta vedla podél Hidžázu do Palestiny a od ní odbočovala na severu přes Wádí as-Sirhán cesta do jižní a východní Sýrie. Druhá cesta vedla ze severovýchodu sabejského státu přes Wádí Dawásir a Wádí ar-Rumma do jižní Mezopotámie. Na cestách byly zakládány jihoarabské obchodní stanice, kolonie, především na hidžázké cestě. Jihoarabská kolonizace zasáhla intenzivně i Afriku, kde Jihoarabové založili na území dnešní Etiopie království Aksúmské.

Bohatství Jižní Arábie lákalo okolní mocné státy. Zájem o ni projevovali Řekové, egyptští Ptolemajovci úspěšně konkurovali Jižní Arábii v obchodě na moři a v r. 24 př. n. l. podnikl Řím pod vedením Aelia Galla do jižní Arábie výpravu, která měl Římanům umožnit podílet se na jihoarabském obchodě. Dvakrát byla jižní Arábie ovládnuta habešským královstvím : poprvé kolem r. 370 n. l., podruhé r. 525, kdy se jižní Arábie stala „druhou frontou“, na které se utkávala Východořímská říše s Íránem. V té době ovládali jižní Arábii králové Himjarští, z nichž poslední, Dú Nuwás, přestoupil na židovství podporované Íránem a pronásledoval křesťany. Na to reagovalo na žádost císaře Justiciána habešské křesťanské království trestnou výpravou okupací jižní Arábie roku 525. R. 535 se dostal k moci habešský předák Abraha, který využil sabejského povstání proti habešské okupaci a postavil se do čela restaurovaného sabejského státu. Konečnou ránu sabejskému státu zasadili r. 575 Peršané, kteří přivtělili jižní Arábii ke své říši.

Hospodářství jihoarabských států bylo založeno na zemědělství a obchodu. Obojí vedlo nezbytně ke značnému rozvoji politických a kulturních institucí. Politická organizace byla monarchistická, se zřetelnými rysy dynastismu. Vládcí nebyli považováni za božstva, jejich autorita byla omezována zvláště v pozdějších fázích radou představitelů rodu. V dalším vývoji

nesla organizace rysy feudální – existovali místní vládci stojící ke králi v různě odstupňovaných vztazích, ovládající z tvrzí poddané obyvatelstvo. To tvořili převážně usedlí zemědělci. Na okrajích ve vnitrozemí bylo obyvatelstvo polokočovné či kočovné.

Náboženství bylo polytheistické s astrálními kulty, obdobné jiným semitským kultům. Chrámy byly významnými centry veřejného a politického života a byly nadány velikými majetky.

Své informace čerpáme prozatím z památek hmotné kultury : ze zbytků staveb (chrámů, přehrad), soch, věnovacích nápisů a z mincí.

Severní oblasti Arabského poloostrova měly odlišný historický vývoj. Nejstarší zprávy o Arabech přináší asyrské nápisy, které mluví o kočovných obyvatelích Syrské pouště zvaných Aribi. První podrobnější zprávy nalézáme až v pramenech řeckých a latinských , které hovoří především o dvou významných arabských státech.

Prvním a snad nejdůležitějším z nich bylo království nabatejské s hlavním městem Petrou (dnes v Jordánsku), které se v době svého největšího rozmachu prostíralo od Akabského zálivu až k Mrtvému moři. Styky s Římem započaly v r. 65 př. n. l. a byly zpočátku přátelské. V 1. stol. n. l. se však zhoršily, až v r. 105 n. l. skončily odstraněním království a přeměněním nabatejského území v římskou provincii.

Druhým státem bylo království palmyrské v severní Sýrii. Byl to na Římu závislý vasalský stát vzniknuvší v r. 265 n. l. Za vlády královny Zenobie, která se pokusila o osamostatnění, byla Palmyra v r. 273 ovládnuta císařem Aurelianem a její území přivtěleno k římské říši.

Kromě těchto větších celků existovala řada menších států dále ve vnitrozemí. Na jih od království nabatejského bylo království dedánské, později lihjánské. Vzniklo původně kolem minejsko – sabejské kolonie v al - 'Ulá na hidžázké cestě kolem roku 160 př. n. l. Na přelomu letopočtu se dostalo pod vládu nabatejskou, později se znovu osamostatnilo.

Z nápisů je známa existence státečku tamudejského, který existoval v jižní Sýrii kolem oasy Dúmat Džandal v období mezi 5. stol. před n. l. a 4. stol. n. l. V jeho sousedství pobývali safatejští Arabové, lid polokočovný či kočovný.

Existence těchto tří států či populačních skupin je doložena nápisy, které po sobě zanechali jejich členové, které jsou psány jihoarabským písmem či písmi z něho odvozenými. Stály pod nesporným vlivem jihoarabské kultury. Jejich vznik byl nepochybně ovlivněn existencí jihoarabských kolonií na severu, a oslabením politického vlivu Jižní Arábie v severních částech poloostrova na přelomu letopočtu.

Od prvního století n. l. nastává důležitá změna v sociálně ekonomických poměrech – beduinizace, slábnutí centrální moci státečků a posléze jejich politický rozpad. V nápisech z mladší doby lze sledovat zřejmý odraz kočovného způsobu života a nových společenských vztahů.

Příčin tohoto jevu bylo několik. Bylo to jednak převedení jihoarabského obchodu z pevniny na Rudé moře díky úsilí egyptských Ptolemajovců, a zpretrhání a ztížení styku

syrského pobřeží se zázemím vinou pronikání Říma na Východ. Obojí vedlo k hospodářskému úpadku vnitrozemí Arabského poloostrova osídleného arabským obyvatelstvem. Současně nastal i pokles hospodářské a politické moci jižní Arábie. Následek byla emigrace Jihoarabů na sever a tím další prohloubení sociální a ekonomické krize severu. Úpadek jižní Arábie je v arabských pramenech pozdější doby symbolizován protržením veliké hráze u Ma'ribu, která již nikdy nebyla opravena a jejíž zkáza měla katastrofální následky pro jihoarabské zemědělství.

Několik staletí před vznikem islámu ovládl většinu obyvatel Arabského poloostrova kočovní způsob života. Společenskou jednotkou byl rod a kmen – skupina, jejíž příslušníci byli spolu spojeni pokrevním svazkem. Kmeny byly spojeny faktickými nebo fiktivními krevními svazky a sdružovaly se v kmenové svazy, které vytvářely dvě základní skupiny kmenů: jihoarabskou (Qahtán), a severoarabskou (Mudar). Kmenový kolektivismus, jemuž se každý jednotlivec nezbytně podřizoval a který se projevoval též ve společném užívání pastvin a pramenů a někdy i společným vlastnictvím stád a společným ručením všech členů kmene za každého vzájemně, byl vynucen obtížností životních podmínek. Kočovníci (badawí, pl. baduw), kolektivní pojmenování 'arab, pl a'ráb) byli chovateli velbloudů, ovcí a koz, které jim poskytovaly základní životní potřeby. Polní plodiny získávali výměnou od usedlíků. Kočovní život vedl k častým sporům o pastviny a napajedla mezi kmeny, které se řešily nájezdy, které se mohly rozrůst i do vleklých válek.

V čele každého kmene stál volený náčelník (šajch, sajiid). Nebyl vládcem kmene, neměl žádnou moc trestat nebo donucovat. Jeho autorita mu dovozovala jen více či méně ovlivňovat rozhodování rady starších kmene, jejímž byl členem. Šajch byl volen obvykle z jedné rodiny. Rozhodování při mezi členy kmene řídilo zvykové právo (sunna) a v souhlase s ním rozhodoval náčelník a rada kmene. Mez anarchií kladla zásada krevní msty (ta'r), která ukládala povinnost odplaty a nesení viny celému kmeni. Bylo možno ji nahradit výkupným (dija).

Náboženstvím byl kmenový polydémonismus, uctívání duchů sídlících na určitých místech : ve stromech, pramenech a zvláště v kamenech. Náboženství mělo politický ráz v tom smyslu, že příslušnost ke kmeni se projevovala v uctívání kmenových božstev, odpadlictví od kmenové víry se rovnalo zradě. Jen několik božstev bylo nadkmenových., byly to bohyně Manát, 'Uzzá, a Allát, které podléhaly nejvyššímu božstvu zvanému Alláh. Náčelník neměl kultovní funkci. K tomu byli strážci svatyně (sádin), kmenoví kouzelníci (hákim), věštcí ('árif), kteří byli ve spojení s ginny, dobrými či zlými duchy, kteří jim sdělovali tajemství. Věřilo se , že i básníci (šá'ir) jsou inspirováni džinnou. Básník byl v té době významnou osobou kmene: byl jeho mluvčím, propagátorem jeho činů a víra v jeho spojení s duchy mu propůjčovala značnou autoritu. Poezie předislámských Arabů znala několik žánrů : básně oslavné – qasída, hanlivé satiry – hidžá', smuteční básně – martíje. Básně byly skládány v ustálených rytmičných a rýmových formách v poměrně velmi jednotném jazyku, jakémsi nadkmenovém všeobecně srozumitelném dialektu.

Život usedlíků v oasách, které byly nejhustěji rozsety v západní části poloostrova, byl velice podobný. I zde se obyvatelstvo dělilo na kmeny vedené radou starších rodů a náčelníkem. Jen ve výjimečných případech se náčelnické rodině podařilo vytvořit určitou formu nadvlády nad více okolních oas a kmenů (bylo to kupř. v 5. – 6. stol. n. l. království Kinda v severovýchodní části poloostrova).

Jihoaarabská cesta jdoucí Hidžázem na sever procházela řadou oáz, které se více či méně aktivně do obchodu zapojovaly. Nejčileji se obchodem zabývali obyvatelé oasy Makka, kteří se s postupem času začali věnovat samostatné obchodní činnosti. Poloha místa byla ideální : leželo na křižovatce hidžázké cesty s cestou vedoucí od Rudého moře k Perskému zálivu, takže mekšší obchodníci byli v mezích možností ve styku s Egyptem, Habeší, Indií, Iránem a Východořímskou říší. Společenská organizace této oasy, jejíž zemědělství bylo rozvinuto jen slabě, byla poněkud pokročilejší než jiných hidžázkých oáz. Bylo to nepochybně způsobeno druhem činnosti, které se obyvatelé Makky věnovali. Několik kmenů, z nichž nejvýznamnější byl patrně nedlouho předtím (asi v 5. stol. n. l.) příšlý kmen Qurajš, vytvořilo městskou obec, která byla vedena „velkou radou“ tvořenou hospodářsky a tím i politicky nejsilnějšími členy rad jednotlivých makských kmenů. Jednotu této obce nevyjadřovala jen tato společná „velká rada“ (mala'), která vytvářela jakousi vládu obchodní oligarchie, nýbrž i společné uctívání kmenových božstev sídlících v jediné hlavní svatyni města zvané Ka'ba. K této svatyni i k jiným svatyním v okolí města se konaly každoročně poutě – velké (hadždž) či malé (umra) – které usnadňoval pravidelný několikaměsíční boží mír a posvátnost okrsku (haram), v němž nesměl býti nikdo zabit (člověk, rostlina). Obřady se daly obcházením, stáním a během. Mekkáncí dovedli spojit tyto pouti s obchodem: v Makce a v jejím okolí (Ukáz) se konaly v době poutí trhy, při nichž se odbývaly též soutěže básníků za velké účasti obecenstva.

Beduinizace neznamenalala přetrhání styků s okolním světem a všeobecný úpadek. Arabský poloostrov zabydlovali židovští emigranti, uprchnuvší z Palestiny během a po obou židovských válkách a rozptýlení římskou politikou, kteří se usazovali v oázách a získávali na svou víru arabské obyvatele. Severní část hidžázké cesty byla v 5. a 6. stol. již silně judaizována stejně jako arabský jih. Byzantská ortodoxie nutila mnoho křesťanských sektářů k útěku do pouští a arabských oáz. I jejich náboženské ideje nalézaly ohlas mezi arabským obyvatelstvem, zvláště zase na jihu, který byl z Etiopie silně christianizován (Nadžrán). Kromě těchto početných náboženských kolonií vázaných především na pevná sídliště, existovali také jedinci, kteří se pokoušeli o vlastní náboženské spekulace, blízké arcí oběma jmenovaným monotheistickým naukám (tzv. hanífové).

Styk obyvatel Arabského pol. S oblastmi ležícími od něho na sever, zprostředkovaly dva politické útvary ležící na pomezí Syrské pouště, jimž stály v čele arabské rody.

Na ochranu svých syrských hranic před nájezdy arabských kočovníků vytvořila si Východořímská říše malý nárazníkový státěček, jemuž stáli v čele vládci z rodu Ghassán (od r. 529 jako fylarchové). Na počátku 7. Stol. se však tento útvar tvořený dosti volným spojením polokočovného obyvatelstva západní Syrské pouště rozpadl, když přestal být podporován byzantskou vládou.

Podobnou roli hrál i na druhé straně Syrské pouště, na východě, státěček Lachmovců, který na západní straně Mezopotámie zřídila říše Sasánovská. Hlavním městem byla Híra. Lachmovci, stejně jako Ghassánovci, byla dynastie křesťanských arabských vládařů. Lachmovské vládě udělali konec sami Peršané v r. 604. Tak se stalo, že arabské populační vlně v 7. stol. nestála již v cestě žádná překážka.

Na konci 6. stol. podlomily vleklé války mezi Východořímskou říší a Persií užívání mezopotámské obchodní cesty, stejně jako úpadek Egypta ochromil obchod na Rudém moři. Obchodní cesta se vrátila opět na suchozemskou trasu přes Arabský poloostrov, přes Hidžáz.

Síla jihoarabských států byla zlomena persko-etiopským soupeřením o jižní Arábii, neexistoval ani nabatejský či palmyrský stát, který by mohl strhnout vedení obchodu do svých rukou. Vše to vytvořilo velkou příležitost pro rozvoj obchodního centra ležícího stranou bojujících říší, avšak na křižovatce obnovených obchodních cest. Byla to Makka, jejích poměrně konsolidovaný společenský řád utužený solidaritou podnikatelů se společenskými zájmy, schopných spolupráce a rozhodování, znalých organizace a kázně, dávala jejím obyvatelům předpoklad k tomu, aby této historické situace pro sebe využili. Ti netušili, že všech těchto vlastností budou moci využít při řízení říše, která se jim dostane do rukou několik let po smrti jednoho z jejích soukmenovců, Muhammada, Posla božího, zakladatele třetího semitského monotheistického náboženství, které se stane jednou z nejvýznamnějších složek při vzniku této nové říše.

II. MUHAMMAD

O rodině, v níž se Muhammad narodil, je známo jen málo skutečně spolehlivého. Většinou jsou to jen legendy vzniklé mnohem později. Rovněž o Muhammadově mládí a životě před jeho vystoupením není mnoho jistých informací.

Narodil se mezi lety 570 –580 v chudé rodině významného qurajšovského rodu Banú Hášim. Jeho rodiče patrně záhy zemřeli (narodil se pravděpodobně jako pohrobek) a Muhammad byl vychováván svým dědem z otcovy strany ʿAbd al-Muttalibem a po jeho smrti svým strýcem Abú Tálibem. Jeho postavení se zlepšilo, když se oženil s bohatou vdovou po obchodníku, Chadídžou, která byla o několik let starší než on. Nejspíše se také sám zabýval obchodem. Není však pravděpodobné, že by se sám vydával také na obchodní cesty.

Muhammad byl muž nepochybně silně citově založený, se značnou inteligencí a dobrým úsudkem, znalostí lidí. Hmotné zabezpečení, které mu poskytlo manželství, dovoľovalo mu věnovat se náboženským úvahám. Nepochybně si uvědomoval nedostatky kmenového polytheismu, zvláště ve srovnání s naukami, které šířili Židé a křesťané. Větší význam však, zdá se, měla jeho vlastní sociální zkušenost, vlastní chudé dětství a ústrky, které pro chudobu své rodiny trpěl od členů bohatých qurajšovských rodů. Uvědomoval se propast, která byla mezi bohatými kupci a nižšími vrstvami uvnitř mekských kmenů, kterých bohatí využívali a dále ochuzovali. V této souvislosti na něho silně zapůsobila myšlenka posmrtných trestů a konečného soudu při zániku světa.

Asi ve věku 40 let dostal Muhammad náhle první zjevení. Když se zjevení opakovala, nabyl přesvědčení, že byl vybrán Bohem, Alláhem, aby se stal zvěstovatelem božího slova (bašír), hlasatelem spásy a boží vůle a současně varovatelem před božím hněvem (nadír). Svá zjevení dostával Muhammad ve zvláštním extatickém stavu, který mohl být patologického původu (o tom několik teorií), či způsoben užíváním narkotik (Muhammad líčí zjevení jako jevy zrakové a sluchové: viděl postavy, slyšel hlasy, zvonění aj). Proti takovýmto výkladům jeho stavů ovšem svědčí, že Muhammad si vždy přesně pamatoval, co během svého vytržení zažil.

Obsahem svých zjevení byly hrozby koncem světa, posledním soudem a zmrtvýchvstání, posmrtnými tresty, vybízení k lásce k bližnímu, výzvy proti utiskování chudých a slabých (otroků, sirotků, vdov). Jsou výslovně monotheistické: zdůrazňují boží jedinstvo a odmítá se v nich polytheismus a modloslužebnictví.

Formou to byly útvary obdobné výroků věšců (ʿarífū): rytmizované, rýmované věty v podobě přísah či krátkých výzev, často v nelogickém sledu řazené.

Mekkánci na něho zpočátku hleděli jako na člověka pomateného a neškodného. On sám považoval svá zjevení za skutečné obcování s Bohem a jeho anděly a nechoval úmysl vytvářet nějakou náboženskou soustavu. Snad měl v úmyslu dát Arabům obdobné pravdy božského původu, jako měli Židé zprostředkovány svými proroky a křesťané Kristem.

Ohlas jeho myšlenek byl malý, bylo jen málo těch, kdo ho brali vážně a uvěřili v jeho prorocké poslání. Jeho prvními stoupenci byla jeho žena Chadídža a jeho bratranec ʿAlí. Další stoupence nacházel mezi chudými a utiskovanými. Své stoupence nazýval muslimy, totiž těmi, kdož se podřizují boží vůli. Zásady, které hlásal, shrnoval pod pojmem islám.

Když se Muhammadovy útoky proti mekským idolům a proti polytheismu množily a rostla i jeho agitace sociální, začali Mekkánci jeho stoupence perzekuovat. Mekská opozice proti němu nebyla ani tak motivována nábožensky, jako mnohem spíše politicky a hospodářsky. Jeho učení totiž hrozilo podlomit jeden z hlavních pilířů mekské prosperity hospodářské a společensko-politické: pouti k její svatyni Kaʿbě. Kromě toho Muhammad, člen méně významného rodu, si dovolil útočit na rody společensky a hospodářsky výše postavené než byl on sám a jeho rod. Neustálý růst represí ze strany Qurajšovců přinutil Muhammada k tomu, že poslal část svých stoupenců do Habeše, aby se tam pokusili nalézt příhodnější podmínky mezi křesťany, jimž by monotheismus muslimů nebyl nepřátelský. Oposice proti muslimům v Mekce tím nepřestala, ale akce vzbudila reakci: Hášimovci, třebaže nevěřili v Muhammedovo poslání, stavěli se za něj z pokrevních důvodů, a současně i jeho názory získávaly další stoupence, nyní již také z řad významných rodů (z nich to byli především dva, kteří sehráli významnou roli v dalších dějinách: ʿUmar b. al-Chattáb al-ʿAdawí, inteligentní a energický muž, a ʿUtmán b. ʿAffán al-Machzúmí, člen bohatého a vlivného rodu Banú Umajja). Zatvrzelost Qurajšovců přivedla Muhammada na myšlenku (zprostředkovanou zjevením), že osudy lidí vede Alláh a to mu, kdo je ochoten se podrobit vůli boží, Bůh ukáže správnou cestu (hudá, rušd).

Tragická situace pro Muhammada nastala, když mu zemřela jeho žena a jeho strýc Abú Tálíb. V té době se také vrátili emigranti z Habeše. Tehdy se Muhammad rozhodl opustit Mekku. Nejprve se pokusil nalézt útočiště v městě Táʿíf, na jih od Makky, byl však vyhnán.

V roce 620 při pouti vstoupil v jednání s některými obyvateli oázy Jaṭrib. Za rok nato 621 se dohodl o možnosti poskytnout azyl jemu a jeho stoupencům s představiteli kmene Chazradž a v příštím roce o tomtéž s představiteli druhého arabského kmene v Jaṭribu, s Banú Aus (622). Zástupci obou kmenů jej pozvali, aby do jejich oázy přesídlil. Ještě v témže roce, během léta 622, odeslal po skupinách své stoupence do Jaṭribu ležícího asi 250 km severovýchodně od Makky, a sám jako poslední opustil tajně Makku v září 622.

Pro předáky jařibských kmenů byl Muhammad důležitý ne jako hlasatel náboženských myšlenek, nýbrž jako osoba neutrální a schopná skoncovat s různicemi, které znepřátelovaly oba hlavní arabské kmeny v oáze. K náboženským myšlenkám se oba kmeny chovaly celkem lhostejně. Byly ochotny přijmout islám, ukáže-li se jako vhodný prostředek k uchování klidu. Kromě toho jim monotheismus nebyl zcela cizí, neboť oáza byla osídlena třemi kmeny vyznávajícími judaismus.

Muhammadův odchod z Makky (hidžra – vystěhování a tím zpretrhání pokrevních svazků s vlastním kmenem) znamenal hluboký zvrát ve vývoji jeho činnosti. V Makce byl Muhammad soukromou osobou odkázanou na pasivní odpor, kdežto do Medíny, jak se brzy Jařibu začalo říkat, přišel jako hlava svých stoupenců s úkolem sjednotit obyvatele oázy a uvést ideje svých zjevení v život. Jeho postavení nebylo nijak snadné. Jeho stoupenci, přistěhovalci z Makky (muhádžirún), byli bez prostředků, odkázáni na dobrodiní svých hostitelů, těch, kteří Muhammada přijali, aby se stal hlavou oázy (ti se zvali ansár – stoupenci, pomocníci). Proti této Muhammadově straně stáli ti, kdož si nepřáli Muhammadova prostředkování a příchodu, kteří se k němu chovali více či méně nepřátelsky (to byli tzv. munáfiqún – pokrytci). Situaci mu neusnadnila ani přítomnost tří židovských kmenů (Qurajza, Nadír, Qajnuqá'). Muhammad doufal, že u nich nalezne jeho učení kladný ohlas, a snažil se přiblížit své učení judaismu tím, že stanovil povinný půst na den 10. muharramu (obdoba jóm kippúr, svátku smíření) a směr modlitby určil ve směru Jeruzaléma. Židovské kmeny tím ale nezískal. Později proto opustil své pokusy o získání Židů a islám více arabizoval: stanovil směr modlitby k Mekce, půst rozšířil na celý měsíc a vyhradil mu měsíc ramadán, za sváteční den, den hlavní modlitby, určil pátek, aniž by zakázal v ten den pracovat. Dobu pěti povinných modliteb denních rozhodl oznamovat voláním (ađán) na rozdíl od troubení či klepání užívaného židy resp. křesťany. Stanovil povinnost konat pouť do Makky a to podle dosavadního ritu, který podle božího zjevení zavedl již stavitel Ka'by Abraham.

Obyvatelé Jařibu tvořili obec (umma), v jejíž čele stál Muhammad. Tvořili ji vystěhovalci z Makky (muhádžirún), jařibští podporovatelé Muhammada a jeho stoupenců – ansárové, kteří přijali islám, i nemuslimové Židé a jiní obyvatelé oázy, kteří měli být pro islám o Muhammadovo vedení získáni. Základnu tvořilo Muhammadovo prohlášení, s nímž jařibští předáci souhlasili: kmenová organizace obce bude zachována, navenek nebudou kmeny nadále uzavírat samy žádné smlouvy, budou dodržovat své dříve uzavřené smlouvy a závazky z nich plynoucí, uvnitř obce ustanou spory a všechna práva budou přenesena na Muhammada, který bude podle nich a v soulase s božími příkazy rozhodovat. Takto se stal Muhammad vládcem Jařibu, který se nadále nazýval Madínat an-nabí, Město prorokovo, navenek i uvnitř nejvyšším rozhodčím a soudcem.

Nová obec, umma, nenahradila tedy kmenové zřízení. Její struktura byla v soulase s kmenovou strukturou a v dané situaci ji zvláštním způsobem doplňovala. V občanské sféře (sňatky, majetkové otázky aj), byly podrženy kmenové zvyklosti. Převratné bylo však nové pojetí pojítka mezi jejími členy: nebyla to více krevní příbuznost, ale společná víra. I v kmenové organizaci hrála kmenová víra významnou roli, nebyla však základem, na němž se společnost bezpodmínečně sjednocovala. Podobně i vůdcovské postavení Muhammadovo nebyla podmíněná funkce kmenového náčelníka, nýbrž Muhammad byl absolutním vládcem jednajícím na místě Boha. Zdrojem jeho autority nebylo mínění kmene, nýbrž Bůh, který svou autoritu svěřil Muhammadovi jako svému proroku (nabí) a poslu (rasúl).

Medínská obec tedy byla politickou organizací rodovou, kterou spínala idea vládnoucího Boha, theokracií, jíž stál v čele boží posel, zástupce Boha. Otázky politické a společenské neoddělitelně splývaly tu s otázkami náboženskými a tato nábožensko-politický jednota muslimské společnosti přežívá intensivně až dodnes.

Muhádžirové žili v Medíně spokojeně, zato hostitelům se hosté rychle stali obtížnými. Aby vzniklé napětí odstranil, rozhodl se Muhammad k obvyklému způsobu obživy pro své rodáky: k podnikání loupežných výprav. Cílem tohoto rozhodnutí nebylo jen poskytnout obci prostředky k obživě, ale také donutit Mekku nejistotou karavanních cest ke kapitulaci a získat si u svých nepřátel vážnost.

V r. 624 přepadl Muhammad u Badru mekskou karavanu táhnoucí ze Sýrie. Ochránci karavany byli rozeznáni a celá karavana se stala kořistí muslimů. Toto vítězství znamenalo novou etapu ve vývoji Muhammadovy obce a učení. Zahájilo období ozbrojeného boje proti Mekce i proti nepřátelům v obce samé, a zahájilo muslimskou expansi mimo Medínu. Zjevení současně ztrácí dramatický a apokalyptický charakter a stávají se často rozlehlými výklady o praktických otázkách politických, vojenských, organizačních, rituálních či právních, obsahujícími řadu příběhů ze Starého a i Nového zákona s naučnými a nabádavými pasážemi. Muhammad se označuje za „pečeť proroků“, stává se vědomým hlasatelem nového náboženství, které má být vyvrcholením dosavadních monotheistických učení, židovství a křesťanství, která jsou obviněna za zfalšování skutečného slova božího, které je zprostředkováno v ryzí podobě právě Muhammadem v podobě islámu.

V r. 625 odplatili Mekkánci Muhammadovi ztrátu karavany u Badru těžkou porážkou u Uhudu v těsné blízkosti Medíny. K útoku na samotnou Medínu se ale neodhodlali. Porážka neznamenalala krizi obce, a pokleslá nálada se zase pozvedla úspěšným vyhnáním židovského kmene Banú Nadír. (Nejslabší židovský kmen v Medíně, Banú Qajnúqá, byl vyhnán již po Badru).

Zástup asi 10 000 bojovníků z Makky a okolí přitáhl v r. 627 k Medíně, aby ji dobyl. Obléhatelé však našli Medínu opevněnou těžko překonatelnou překážkou – příkopem (chandaq), který Muhammad dal kolem Medíny vykopat. Nastalo obléhání, nazývané arabskými historiky „příkopovou válkou“, které trvalo 40 dní. Obléhatelé se pak rozešli. Muslimové na toto vítězství reagovali likvidací posledního židovského kmene, Banú Qurajza pod záminkou, že byli spojenci s obléhateli.

V r. 628 Muhammad vytáhl z Medíny, aby dobyl Makky. Cestou však od vojenského tažení upustil a rozhodl se, že vykoná jen malou pouť k mekské svatyni (‘umru). Na okraji posvátného okrsku Makky v místě al-Hudajbja uzavřel se představiteli Makky desetileté příměří s tím, že příštího roku vykoná v Makce pouť. Zklamání horlivců kteří toužili nejen po válečných činech pro islám, ale i po kořisti, vyvážil výpravou na sever proti několika židovským oázám, z nichž nejvýznamnější byl Chajbar. Tehdy se Muhammad stal poprvé pánem území, jehož obyvatelé nepřijali islám a administrativní opatření tehdy v Chajbaru učiněná se stala vzorem pro vztah k nemuslimům v územích, která později v období expanze muslimové vtělili do své říše.

Následujícího roku 629 zjara se vydal se 200 muslimy do Makky, aby vykonal loni zamýšlenou ‘umru. Jeho význam a vážnost mezi prozíravými Mekkánci se projevil novými

prestupy na islám. Nejvýznamnějšími konvertity byli Chálid b. al-Walíd a ʿAmr b. al- Ās, kteří hráli velikou roli v pozdějším politickém dění. Tím, že se Muhammadovi podařilo dosáhnout na vedoucích osobnostech Makky jasných ústupků, když mu dovolili do Makky přijít a v klidu odejít, se neobyčejně posílil jeho politický prestiž.

Bez ovládnutí Makky však se nemohl Muhammad domnívat, že jeho postavení je konečně zajištěno. Ovládnutí Makky bylo naprostou nevyhnutelností, a Muhammad čekal jen na vhodnou příležitost. Ta se naskytla v malém incidentu na počátku r. 630. Pod záminkou potrestání vraždy jednoho muslima vytáhl Muhammad vojensky proti Makce. Qurajšovci však nechtěli vyprovokovat boj. Jejich zástupci vední Abbásem, Muhammadovým strýcem, a Abú Sufjánem, předákem mocného rodu Banú Umajja, město Muhammadovi vydali pod podmínkou, že ušetří obyvatel. Muhammad vtáhl do Makky a vykonal velkou pouť. Svým nepřátelům dal s výjimkou deseti mužů milost, uložil jim však peněžité tresty. Qurajšovci přijali islám, neboť v něm viděli velikou příležitost k posílení své politické moci na Arabském poloostrově. A byli odhodláni stát se vedoucí složkou v Muhammadově obci, udržet si rozhodující slovo i ve změněných podmínkách.. Dobytím Makky se Muhammad stal první osobností na Arabském poloostrově. Ještě v téže roce 630 byl zlomen odboj kmenového svazu Hawázin a Banú Ṭaqíf, v bitvě u Hunajnu. Následující rok 631 byl vyplněn výpravami, které vedli různými směry Muhammadovi pověřenci. On sám přijímal delegace beduínských kmenů, které přicházely, aby s ním dohodly podmínky klidného soužití. Muhammad nežádal jejich islamizaci – islám byl příliš cizí jejich způsobu života (ruší krevní svazky, podvazuje osobní svobodu, má odlišný názor na ctnost, na předky). Muhammadovi nestačilo, že kmeny se zavázaly, že nebudou na muslimy a jejich spojence podnikat nájezdy a že uznají Muhammadovu nadvládu, což se projeví tím, že budou odvádět jeho výběřím náboženskou daň – zakát – předepsanou všem muslimům. Smlouva, která kromě politické podřízenosti znamenala i ideologické pronikání, byla uzavírána a chápána jako osobní smlouva s Muhammadem samotným a nikoli s obcí jako celkem.

Na počátku r. 632 byl již téměř celý Arabský poloostrov. Alespoň formálně a povrchně v Muhammadově moci. V březnu toho roku vykonal znovu pouť do Makky, která byla jeho poslední, a je proto nazývána muslimskými historiky hadždž al-widáʿ, pouť na rozloučenou. Při ní zavedl konečný rituál muslimské pouti. Tehdy pronesl také svůj poslední velký proslov, v němž formuloval hlavní zásady islámu. Zavedení lunárního roku se klade také do souvislosti s touto poutí.

Muhammad zemřel 8. června 632 po krátkém zimničním onemocnění v příbytku své manželky ʿÁišy a tam byl také v noci na 9. června pochován za účasti nejbližších příbuzných bez nejmenších okázalostí.

Zanechal po sobě veliké dílo: učení, které svým přísným monotheismem a ethickými principy bylo na mnohem vyšším stupni, než dosavadní kmenové víry a polytheismus. Vybudoval dobře organizovanou obec s pevnou společenskou strukturou, která se stala základem dobře zorganizovaného a akceschopného státu, který se stal svou mocí a svou autoritou rozhodujícím činitelem na Arabském poloostrově. Muhammadovo učení formulovalo jasně tendence, které obyvatelstvo Arabského poloostrova v jeho době cítilo, nedovedlo je však vyjádřit a realizovat. Jeho vystoupení ukázalo cíl nové společnosti : sjednocení s perspektivou výboje, prokázalo zanedbatelnost kmenového systému, který se pod tlakem společenského vývoje uvolňoval a rozkládal, ukázal na novou možnost jednoty,

jednoty na širším základě a s širším smyslem, s novou náplní. Že toto dílo bylo správným vyjádřením nových společenských sil, prokázala skutečnost, že jeho smrt neznamenal konec jeho díla, ale že se naopak stala východiskem nového prudkého vývoje.

III: DOBA VÝBOJŮ A PRVNÍCH ČTYŘ CHALÍFŮ

Nečekaná Muhammadova smrt přivedla obec na okraj zániku především proto, že Muhammad nezanechal žádné příkazy, pokud jde o jeho nástupce. Výlučný charakter jeho moci, kterou si jako jediný tlumočník boží vůle osoboval, nedovoľoval mít nějaký poradní sbor či spolumládce. Jedinou praxí, která mohla být v daných společenských podmínkách vzata za základ k jednání, byla praxe při určování nového kmenového náčelníka. Muhammad nezanechal syna, ani není pravděpodobné, že by někdo bral v úvahu jeho nároky. Přícházela v úvahu jen jeho širší rodina. Smrt nalezla obec nepřipravenou na takovou eventualitu a medínská obec se rozštěpila na tábory. Chazradžovci se chystali zvolit vlastního náčelníka zcela nezávisle na ostatní obci. Krizi vyřešil triumvirát tří předních druhů Prorokových: jeho tchána Abú Bakra, 'Umara a Abú 'Ubajdy, kteří s přispěním dalších muhádžirů a ansárů postavili na shromáždění chazradžovců do čela obce Abú Bakra manifestační volbou, při níž mu vzdali svůj hold poslušnosti (baj'a) a pohnuli svými vystoupením také ostatní členy obce k holdu.

Abú Bakr se stal náměstkem prorokovým (chalífat rasúl Alláh) a jeho zvolení znamenalo začátek historické instituce chalífátu. Jeho volba vytvořila zásadu, že náčelnictví v obci je hodností volenou s omezením na příslušníky kmene Qurajš. Měla své výhody: do čela obce se mohli dostat schopnější lidé, ale i řadu nevýhod, neboť otvírala dveře rozkolu, vzniku stran a frakcí, což ostatně potvrdil pozdější vývoj, kdy členové islámské aristokracie, Prorokovi druzi a jejich synové si činili různé politické nároky.

Postavení Abú Bakra se lišilo jak od postavení Muhammadova, tak i od postavení kmenového šejcha. Nebyl ve spojení s Bohem, nebyl Prorokem, byl jen strážcem Muhammadova odkazu a vykonavatelem příkazů, které Bůh Muhammadovi tlumočil. V čele obce stál fiktivně Bůh. Abú Bakr byl duchovním představeným (imám) věřících, řídil vše, co se týkalo záležitostí kultovních a správních. Od náčelníka kmene jej odlišovalo, že měl výkonnou moc, měl k dispozici ozbrojenou sílu, která v průběhu jeho vlády dodala jeho úřadu téměř naprostou autoritu v oblasti politické a vojenské.

Prvním úkolem chalífy a jeho obce bylo zastavit hnutí, jemuž pozdější arabští historikové dali název ridda, odpadlické hnutí. Projevilo se tak, že kmeny se po Muhammadově smrti přestaly cítit vázány smlouvami, které s ním uzavřely, neboť je podle běžného zvyku považovaly za platné po dobu existence smluvních stran. Podle toho přestaly odvádět náboženskou daň, případně vyhnaly Muhammadovy výběrčí. Nebyl to však žádný jasný návrat k polytheismu od bývalého zanícení pro islám, věc náboženství neměla pro kmeny podstatný význam. Měla-li být hegemonie Medíny obnovena, musel Abú Bakr uzavřít s kmeny nové smlouvy. Kmeny sídlící blízko Medíny smlouvy přijaly, vzdálenější odmítly. Proti nim musel Abú Bakr podniknout válečné výpravy, kterými je přinutil nadvládu Medíny přijmout. Boje proti těmto kmenům nebyly jediným úkolem výprav. Měly za úkol zlikvidovat

těž různé „lžiproroky“, kteří se již za Muhammadova života porůznu objevovali, a po jeho smrti získávali na svou stranu dosti početné stoupence. Byl to Tulajha v Nadždu, a hlavně Musajlima na východě Arabského poloostrova v Jamámě, jehož odstranění dalo mnoho práce.

Hegemonie Medíny na území, které bylo poslušno Muhammada, i na ostatním území Arabského poloostrova. Byla nastolena po jediném roce (633). Zásahu o to měl zdatný vojevůdce, Chálid b. al-Walíd, jehož schopností si všiml již Muhammad a nazýval jej „mečem božím“ (sajf Alláh). Boje s odpadlíky a se lžiproroky rozpoutal značně válečnou náladu kočovných kmenů. Svou bojechtivost a touhu po kořisti však nemohli ukájet na svých souvěrcích, členech obce, neboť boj mezi příslušníky obce byl nepřipustný. A tak se boj za sjednocení Arábie pod vládou Medíny obrátil nejprve v kořistné nájezdy do pohraničních oblastí Mezopotámie a Sýrie, a pak stále vědoměji se měnil v dobytčnou expansi.

Okamžik, kdy expanze začala, byl velmi příznivý. Východořímská říše i říše perská se právě zotavovaly z dlouhé a vleklé války, která oba státy velmi vyčerpala. Kromě toho sociální situaci v oblastech, které arabská expanze nejdříve postihla, byla dosti kritická. Převážně aramejské obyvatelstvo Sýrie se hlásilo k různým neorthodoxním východním církvím – jakobitům, nestoriánům, - podobně jako domácí obyvatelstvo Egypta, který byl byzantskou provincií, se hlásilo ke koptským monofysitům, církvím, jejichž stoupenci byli byzantskou správou všemožně pronásledováni. V Mezopotámii, osídlené podobně jako Sýrie semitským obyvatelstvem, které bylo vládnoucím Iráncům cizí jazykově i kulturně, podobně jako Syřané a Egypťané byzantským Řekům, bylo toto obyvatelstvo Iráncům cizí i nábožensky : bylo silně christianizováno a uchovalo si staré semitské kultury, za co bylo opět zoroastriánskými Iránci různě postihováno. Nepřátelský postoj k vládnoucím vrstvám v obou říších zaujímal i Židé, kteří na Předním východě tvořili stále velmi značné procento obyvatelstva. Kromě toho, obě říše měly v té době obnažené hranice s pouští : Ghassánovci zmizeli a pohltilo je protibyzantsky laděné obyvatelstvo pomezí, Lachmovci zanikli a jejich území dostalo iránského správce.

Významné pro tuto situaci je, že první rozsáhlejší akci za hranice sousedních říší provedl arabský kmen Šajbán, který sídlil na mezopotámském pomezí. Z jeho iniciativy a jenom s malou podporou Medíny bylo vypleněno okolí lachmovské rezidence, Híry.

Abú Bakr měl větší zájem o Sýrii a Palestinu. Zdá se, že měl v úmyslu dokončit záměr Muhammadův, který snad v úmyslu získat Sýrii a ovládnout hidžázskou cestu, vyslal proti syrskému pohraničí několik výprav, které se ale vrátily bez úspěchu. Na podzim 633 vyslal Abú Bakr několik oddílů do Sýrie a Palestiny, které svými nájezdy vzbudily pozornost Východořímské říše. Na byzantskou mobilizaci reagovali Arabové tím, že se stáhli do stepí a čekali na pomoc, která jim přešla z Iráku. Chálid b. al-Walíd protáhl v několika dnech z Iráku do Sýrie, na začátku roku 634 se objevil před Damaškem a v Palestině se spojil s ostatními arabskými silami. V červnu 634 se Arabové srazili v bitvě u Adžnádajn u Ramly s byzantským vojskem, které vedl císařův bratr Theodoros, a porazili je. Arabové postupovali na sever za ustupující byzantskou armádou, obsadili celou Palestinu, Damašek a jižní Sýrii.

Vítězství u Adžnádajn bylo poslední událostí, o níž se Abú Bakr dozvěděl. Zemřel 22. 8. 634. Za svého nástupce označil ʿUmara, který bez obtíží nastoupil vládu a ujal se energicky řízení mladého státu.

Východořímský císař mezitím shromáždil velkou armádu, před kterou Arabové vyklidili dobytou Sýrii a ustupovali na jih. V červenci 636 se obě armády srazily v bitvě nad řekou Jarmúk v Zajordánsku, ve které byzantská armáda utrpěla těžkou porážku. Vítězným Arabům se touto bitvou otevřela celá Sýrie a Palestina a bylo jen otázkou času, jak dlouho vydrží arabské blokáde vzdorovat opevněná města, Jerusálém se vzdal r. 638, Caesarea 640.

Současně s operacemi v Sýrii probíhaly rozsáhlé boje na východě v Mezopotámii. Slibný začátek, učiněný vyplněním okolí Híry, dodal mezopotamským Arabům a Arabům z východu Arabského poloostrova chuti k dalším útokům. V r. 634 však byli Arabové poraženi na Tigridu v „bitvě mostu“, takže až v r. 637 se zmohli na větší akci. V létě toho roku se u Qádisíje utkali s perskou přesilou a zvítězili. Touto bitvou začala řada arabských vítězství nad Peršany: obsadili hlavní město Ktesifon (Madá'in) a v bitvě u Džalúla 637 zvítězili v témže roce znovu, pak pronikli do Íránu, kde zvítězili v r. 641 v bitvě u Neháwendu. Druhý proud táhl na sever, kde se setkal s armádami operujícími v Sýrii. Dobytí Úrodného půlměsíce bylo dovršeno.

V r. 641 byla západní fronta posunuta daleko na severní pobřeží Afriky. Na konci r. 639, snad proti chalífově vůli, se vydal 'Amr b. al-'Ás, energický vojevůdce operující v jihozápadní části Palestiny, na západ s úmyslem pokusit se o dobytí Egypta. Snadno pronikl k Deltě, stočil se na jihozápad podle Delty k Babylonu, byzantské pevnosti, ležící na jih od rozvětvení Nilu. V bitvě u Héliopole 640 porazil byzantské sbory a oblehl Babylon, který se asi po roce vzdal. Celý Egypt, Delta i Horní Egypt, se stal kořistí Arabů a vzdoroval jen Alexandrie, která po roce také složila zbraně. Byzantský pokus dobytí města v r. 645 skončil neúspěchem. Arabské armády ovládly africké pobřeží až k Barce.

Během deseti let se Arabové stali pány celé semitské oblasti Předního Východu a Egypta. Jejich pronikání do oblastí s nesemitským obyvatelstvem na sever a na východ bylo mnohem pomalejší. Íránskou vysočinu, vlastní Írán až k povodí Amú Darji Arabové ovládli až po dalších dvaceti letech. Vysočiny severně od Sýrie Arabové nikdy neovládli. Ty se staly součástí islámského světa až mnohem později. Také pronikání do berberských oblastí severní Afriky bylo pomalé a těžké. Všude tam kladly odpor nejširší vrstvy domácího obyvatelstva, ne jen armáda.

Arabská expanze, která začala jako nájezdy, přinesla trvalou arabskou okupaci dobytých území, jejich politické ovládnutí arabskými agresory, která jestliže si svou vládu chtěli udržet, byli nuceni vytvořit vlastní formu svého vztahu k těmto územím a jejich obyvatelstvu, museli vybudovat svůj správní režim a vřadit se do sociální situace, se kterou se setkali v obsazených územích. Režim, který se v prvních letech expanze dynamicky vytvořil, sankcionoval v r. 640 'Umar při své návštěvě v jihosyrské oáze Džábíje. Tradice mu připisuje celý systém.

V tomto režimu byli Arabové vládnoucí vrstvou. Spojoval je jak jejich jazyk, arabština, tak především jejich náboženská ideologie, islám, příslušnost k muslimské obci. Tím se odlišovali od christianizovaných arabských kmenů Syrské pouště. Tyto dva elementy je jasně odlišovaly od všeho obyvatelstva dobytých území. V tomto prvním období bylo možno ztotožnit pojmy muslim, Arab, a účastník dobovačských tažení. Příslušnost k této vrstvě opravňovala k požitkům, které plynuly dobyvatelům z dobytých území.

Podle zvykového válečného práva bylo všechno dobyté území se vším obyvatelstvem, které na něm zůstalo, válečnou kořistí muslimů, a podle Muhammadovy praxe se z ní stal jejich společný majetek (faj'), na jehož výnosech byli oprávněni se podílet. Tento majetek muslimů, především orná půda, byl ponechán jeho dosavadním držitelům dále v držení jako trvalý pronájem proti placení ročního nájmu ve formě pozemkové daně. Za její základ byl vzat součet daní odváděných před příchodem Arabů byzantskému či perskému státu. Daň se odváděla v penězích či v naturáliích ve stanovené výši. Zemědělské obyvatelstvo seskupené v občinách s kolektivní držbou půdy odvádělo své daně hromadně podle množství obdělávané půdy. Obecina nejen že hromadně ručila za řádné odvedení daně, nýbrž zodpovídala i za setrvání svých členů na půdě. S touto kolektivní berní povinností souvisela i rozsáhlá samospráva podrobeného obyvatelstva, která na bývalém východořímském území spočívala na zřízení církevním, zatímco na území dříve sásánovském byla správa organizována dihqány, vesnickými šlechtici. Do této samosprávy Arabové nezasahovali, pokud plnila zájmy státu. Kromě daně z půdy byla dalším zdrojem příjmů státní pokladny daň z hlavy, kterou platili všichni dospělí nemuslimové – muži schopni práce a výdělečně činnosti – a která byla odstupňována podle poplatníkovy hmotné situace. Tato daň byla odváděna individuálně. Byl pro ni ražen termín džizja, abšak v západních částech říše, především v Egyptě, označoval tento termín i pozemkovou daň pro kterou se v pozdější době v podstatě ustálil termín charádž. V prvních dobách charádž označoval daň odváděnou občinami především na východě, v Íránu, a označovaly se jím i jiné druhy daní odváděné hromadně celými provinciemi a okresy i v jiných částech státu. Na výši daní a na tvrdost jejich vybírání mělo vliv, zda území se vzdalo bez boje – pak zacházení s podrobeným obyvatelstvem bylo mírnější (Sýrie, Egypt), či zda bylo dobyto násilím – pak zacházení bylo tvrdší (Irák, Írán). Pro postavení podrobeného obyvatelstva nepřinesl příchod Arabů žádnou změnu. Dočasnou úlevou bylo poněkud menší daňové břemeno, především tam, kde domácí obyvatelstvo přispělo k úspěchu arabských útočníků (Sýrie, Egypt). Arabská vládnoucí vrstva vystřídala byzantskou či íránskou, administrativní aparát byl ponechán starý, úředními jazyky byla nadále řečtina, koptština, perština či jiné jazyky, neboť Arabové neměli ani zkušenosti se správou velké říše, ani k tomu neměli lidi. Stejně ponechali nezměněno oběživo, jen s postupem doby nahradili některé křesťanské či párské symboly arabskými nápisy.

Ze strachu před domácím obyvatelstvem a arabskými útočníky uprchlo ze svých majetků značné množství bohatých statkářů, a jejich půda, která nebyla součástí občinové půdy, zůstala neobdělána. Stejně i korunní statky východořímských císařů a perských králů zůstaly bez pána. Všechny tyto majetky převzal do své správy arabský stát a buď je prodával nebo je pronajímal nové arabské aristokracii – významným Muhammadovým druhům a jiným lidem nového režimu jako úředě zvané qatí'a (pl. qatá'í'), kteří s touto půdou mohli volně nakládat. Ze svého majetku platili desátek ('ušr), který byl mnohem menší než pozemková daň, kterou odváděli nemuslimští rolníci. Kromě toho platili všichni muslimové (muži) bez rozdílu náboženskou daň (zakát).

Nový režim se stavěl zcela negativně k myšlence, že by se muslimští Arabové měli věnovat v dobytých územích zemědělství. Zájem režimu bylo oddělit dobyvatele od podrobeného obyvatelstva, a tuto propast co nejvíce rozšiřovat, aby si muslimové uchovali pohyblivost nutnou pro další vojenské operace, ať obranné či útočné. K tomuto cíli směřovalo několik opatření. První bylo, že muslimové založili několik garnisonních měst na rozhraní pouští a obdělávaných území, jako Kúfu a Basru v Íráku a Fustát v Egyptě, či znovu osídlili některá města, jako Džábíji v Sýrii. V těchto městech žili muslimové sami mezi sebou, ve

čtvrtích osídlených jednotlivými kmeny, připravenými k vojenským úkolům, nevázáni k místu svého pobytu majetkovými či jinými osobními pouty. Tato města se stala významnými správními středisky provincií a byla centry arabisace. Arabové zde tvořili na rozdíl od ostatního částí provincií většinu, a arabština byla, opět na rozdíl od ostatních částí provincií, vládnoucím jazykem. Města se stala také místy trhů, na něž přicházelo okolní obyvatelstvo, které se zde pomalu usazovalo, arabisovalo, islamizovalo a přinášelo také svou kulturu a jazyk. Zde, v těchto městech, začaly krystalizovat první sociální problémy nové říše.

Druhým opatřením bylo vytvoření registrů bojovníků (díwán al-muqátila, díwán al-džajš), v němž byly zapsáni všichni, kdož se zasloužili o islám a islámský stát, a seřazení podle svých zásluh. Míra zásluh se posuzovala podle příbuznosti s Prorokem, doby přijetí islámu, účasti na Muhammadových válečných výpravách, na výbojích po jeho smrti, na stupni příbuznosti k první generaci atd. Zařazení odpovídala výše roční penze, která byla každému jednotlivému beneficiantu vyplácena ze státní pokladny jako jeho podíl na státních příjmech z provincií. Tento podíl představoval beneficiantovu účast na kolektivní kořisti muslimů.

Třetím faktorem, který muslimy odděloval od ostatního obyvatelstva říše, byl islám. Příslušnost k obci znamenala výsadní postavení ve společnosti. Mělo-li být zachováno, nebylo žádoucí, aby podrobené obyvatelstvo přestupovalo na islám, nehledě na to, že přestupem na islám konvertita byl oprávněn platit daně odváděné muslimy, které byly mnohem menší než daně nemuslimů. Konverse by znamenaly zhroucení celé hospodářské stavby nového státu.

Muslimský stát ponechával podrobenému obyvatelstvu svobodu vyznání, zvláště křesťanům a židům, protože ti byli „ahl al-kitáb“, vyznavači nauk zjevených proroky a zapsaných ve svatých knihách, podle příkazů Proroka tolerovaných. Nerozhodný postoj zaujímal vůči íránským pársům, kteří měli také svatou knihu, Avestu, ale nebyli Prorokem označeni za „ahl al-kitáb“ a jejich učení bylo zcela odlišné od učení obou tolerovaných semitských nauk.

Přestupům však nebylo možno zabránit. Konvertité se museli stát členy jednotlivých arabských kmenů jako jejich chráněnci (maulá, pl. mawálí), kteří byli jako muslimové rovnoprávní svým arabským patronům, měli právo na daňové úlevy i na účast ve vojenských taženích a s tím i právo na podíl z kořisti. Tyto materiální výhody, které nemuslimy vedly ke konversím, však muslimové jen velmi neradi poskytovali.

Pro další osudy tohoto nově vzniklého útvaru na Blízkém východě mělo rozhodující význam sociální rozvrstvení arabských dobyvatelů a jejich vztah k výnosům plynoucím z dobytých území a jejich podíl na nich a způsob, jakým se zařadili do společensko-hospodářských poměrů, v nichž se ocitli a do politického vývoje, který svým příchodem uvedli do pohybu.

Od nejranějších let expanze byla zřejmá podpora, kterou rozhodující osobnosti muslimského státu projevovaly snahám prvních dobyvatelů nemuset se dělit s jinými uchazeči o dobyté. Způsob, jakým toho bylo dosahováno, byl různý v každé ze tří provincií, které z dobytých území byly vytvořeny: Sýrii, Egyptě a v Iráku. V Sýrii, k níž patřila také Palestina a severní Mezopotámie (Džazíra), se dobyvatelé většinou jihoarabové, spojili se syrskými Araby, rovněž jihoarabského původu, kteří přijali islám, a společně se zmocnili opuštěné půdy. Místními Araby byla osídlena pobřežní pásma a severní pohraničí, zatímco vnitrozemí

bylo v rukou dobyvatelů. Egypt dobyly oddíly operující původně v Sýrii, tedy jihoarabové z první dobyvatelské vlny. Hranice obou těchto provincií se jevily jako stabilizované a tak se jejich dobyvatelům za pomoci místodržících podařilo uchránit je před přísunem přistěhovalců, kteří by odtud měli podnikat válečné akce. Sýrie i Egypt zůstaly pevně v rukou bojovníků „první vlny“, kteří v podrobeném obyvatelstvu našli buď přímo spojence (syrské Arabů) nebo ochotné spolupracovníky (syrské křesťany a židy) nebo alespoň trpné poddané (egyptské kopty).

Mnohem složitější situace se vytvořila v Iráku, jehož hranice na východ byly otevřeny pro další expanzi, která ovšem vyžadovala přísun dalších sil. Zde vzniklo v rychlém sledu několik skupin dobyvatelů, které soupeřily o své podíly na kořisti. Byli to jednak nepočetní Šajbánovci, nositelé prvních nájezdů do okolí Híry, dále uzavřený počet bojovníků z tažení Chálida b. al-Walíd, a po r. 634 docházející bojovníci, kteří vybojovali vítězství u Qádisíje, po kterých následovaly další a další vlny bojovníků, tzv. rawádif. Pro sociální zařazení těchto po r. 634 došlých bojovníků bylo rozhodující, že patřili ke kmenům, které odpadly od islámu (ridda) a byly pro islám znovu – po dobrém či zlém – získány nebo které byly vůbec poprvé zahrnuty do muslimské obce. Tyto kmeny si své místo ve společnosti muslimů musely teprve zasloužit účastí v dobyvačných válkách, aniž je však tato účast měla zcela zbavit stigma pozdního přijetí islámu či dokonce jeho odmítnutí v riddě. Možnost zapojení do bojů byla dána také dobou příchodu do Iráku, která tak spoluurčovala postavení těchto Arabů druhého a dalšího řádu nucených žít v Kúfě či Basře připraveni k uposlechnutí výzvy k tažení. Zatímco pro tyto pozdější příchozí měl být Irák jen dočasným sídlem, bojovníci z řad Chálidových oddílů dostali do správy rozsáhlé plochy opuštěné půdy, z níž spolu se zbylými iránskými statkáři (dehqány) vybírali daně. Tyto jejich hospodářsky a společensky významné postavení kontrastující s jejich často nevýznamným kmenovým původem, vyvolávalo řevnivost „riddových“ Arabů, mezi nimiž byla řada významných mužů z doby před islámem. Napětí mezi početně převažujícími a hospodářsky znevýhodněnými čerstvými bojovníky a nepočetnými držiteli qatí z řad „první vlny“ vedlo k tomu, že to byl Irák, kde se vytvořil systém zaručující řád v rozdělování výnosů z dobytých území, totiž uvedený již dīwān al-muqátila. Peněžní podíly vyplácené iráckým bojovníkům se pohybovaly od 3 tisíc dirhamů ročně pro účastníky prvních bojů do 250 dirhamů pro nejméně zasloužilé.

Medína neměla nad provinciemi žádnou efektivní kontrolu. Ani dīwān al-muqátila nebyl vytvořen z iniciativy vedení obce, nýbrž byl výsledkem sociálně ekonomického vývoje v Iráku a byl vedením obce přijat a to jeho aplikaci také jinde (v Egyptě) nekladlo překážky a dokonce využilo jeho myšlenky k rozdělování výnosů z dobytých zemí mezi významné osobnosti obce, které se o islám zasloužily v jeho nejranějších letech. Platy vyplácené těmto osobám kolísaly mezi 12 tisíci dirhamy ročně (Muhammadovy vdovy) a 2 tisíci (muslimové po dobytí Makky).

Z toho, co bylo řečeno, je zřejmé, že bylo ve vlastním zájmu útočníků, aby se změnili v dobyvatele mající možnost trvale užívat plodů ze své kořisti. Touha po ní byla základní pohnutkou, která je vyháněla z hranic Arabského poloostrova. Zajistit si trvalé zisky z kořisti, existenci v dobytých územích a vyloučit možné soupeře či omezit jejich vliv na minimum, bylo hlavní starostí dobyvatelů. Tytéž cíle sledovala i mekská aristokracie, která se během výbojů dostala do vedení muslimské obce a získala z výbojů maximální hmotné výhody. Islám jí sloužil jako politické heslo, kolem něhož shromáždila lidi podobných cílů a které

spojeno s nabídnutím naděje na lepší existenci se stalo nástrojem, jímž bylo možno zástupy arabských kmenů dosud nevídaným způsobem a v nevídaném měřítku ovládat.

Když na počátku listopadu 644 na následky zranění, která utrpěl při atentátu, zemřel chalífa ʿUmar, skončilo období vlády muže, který byl dovršitelem Muhammadova díla v politické praxi. Během jeho vlády se vytvořily základní organizační prvky islámského státu na řadu desetiletí a staletí. Současně však situace, která se ve společnosti mladého státu vytvořila, ukazovala, že vedení obce nebylo plně schopno zvládnout rychle se měnící poměry v provinciích. O to se pokusil jeho nástupce.

Podle přání chalífy ʿUmara se sešla šúrá rada šesti nejváženějších Muhammadových druhů, aby ze svého středu zvolila třetího chalífu. Řevnivost mezi členy rady, kteří si všichni dělali nárok na první místo v obci, způsobila, že zvolili podle svého mínění nejneschopnějšího člena rady, starého ʿUtmána b. ʿAffán. Bylo o něm známo, že je slabé vůle, a proto jeho voliči doufali, že jej sami snadno ovládnou. Nestalo se tak. ʿUtmán byl členem jednoho z nejvýznamnějších rodů staré mekské aristokracie, Banú Umajja, a jeho volba se stala velkou příležitostí nejen pro tento rod, ale vůbec pro starou mekskou vládnoucí oligarchii, která sice využívala výhod, které ji islám přinášel, ale dosud nebyla spokojena se svou úlohou v politickém životě islámského státu. ʿUtmán byl svým příbuzným nakloněn, a ti, stejně jako jiní prominenti mekských rodů, jej snadno dostali pod svůj vliv, takže zakrátko jimi ʿUtmán obsazoval jedno vysoké místo v říši po druhém. Třebaže ʿUtmán patřil mezi první Muhammadovy stoupence, budila jeho příslušnost k rodu Umajja, který patřil k nejrazantnějším odpůrcům islámu, u mnoha muslimů nedůvěru vůči němu. Ta později ve spojení s jeho rodovou politikou, vojensko-administrativními opatřeními a redakcí Qurʾánu ulehčovala agitaci k revoltě proti němu.

Arabské kroniky dělí ʿUtmánovu vládu (644-656) do dvou šestiletých období: šesti let klidného vývoje a šesti let bouřlivých událostí, které vyvrcholily jeho zavražděním.

ʿUtmánovi voliči velmi brzy poznali, že jejich naděje na ovládnutí starého chalífy byly mylné. Ukázalo se naopak, že ʿUtmán je konzervativním Mekkáncem, Umajovcem, cílevědomě rozhodnutým ovlivňovat události ve státě. Jeho nedůvěra k funkcionářům chalífy ʿUmara, klanové solidarita a odhodlání se prosadit vedly k tomu, že do vedoucích funkcí ustanovoval své příbuzné. Tito vesměs schopní a zkušení mužové mu jako hlavě klanu, byli plně oddáni a loajálně sloužili.

V době, kdy se ujal vlády, skončilo první období expanze, kmeny se stabilisovaly v provinciích. ʿUtmán však záhy zahájil další vojenské operace vycházející především z Iráku. Oddíly vypravené z Basry dobyly zbývající provincie sásánovské říše – Fárs, Kermán a Chorásán a dobyly bohatou kořist. Bojovníci vyslaní z Kúfy bojovaly v přikaspických oblastech. Další pronikání bylo ztíženo i geografickými poměry: náhorní plošiny Íránu a arménské hory s nepřátelským obyvatelstvem se jen velice obtížně dobývaly. Vážnou překážkou bylo i moře, za nímž ležela nepřemožená Východořímská říše, proti níž syrský místodržící podnikal pravidelné letní nájezdy (sajfíje) do východní Anatolie. V roce 649 se ze Sýrie podařilo obsadit Kypr. Z Egypta byly podnikány výpravy do Libye.

Současně s těmito vojenskými akcemi prosazoval ʿUtmán některé sociální záměry. S cílem podpořit bojovnost iráckých kmenů odstranil rozdíl mezi „riddovými“ a předriddovými“

muslimy a do vysokých hodností jmenoval předáky „riddových“ kmenů. Tím vyvolal proti sobě odpor u veteránů, tzv. qurrá', kteří se cítili poškozeni a zkráceni ve svých právech.

Dalším krokem, kterým si znepřátelil veterány mnohem více bylo jejich postupné zbavení nároků na užívání půdy v Iráku. Qurrá' užívali pro své účely rozsáhlé pozemky patřící kdysi sásánovské rodině a jejím velmožům v iráckém meziříčí na jihu (tzv. sawád – černoze) a na severu (tzv. Džazíra – Ostrov) a považovali se za jejich majitele. Složitými výměnami za statky v Hidžázu či v Jemenu je dával do rukou svých příbuzných a jiným svým loajálním spolupracovníkům, jako pozemky v soukromém vlastnictví (qatí'a , mn. č. qatá'í'). Tím zbavil hospodářské základny své významné oponenty v Iráku a vybudoval silné pozice pro svou stranu.

Proti 'Utmánovi se pozvedla široká opozice lidí, kteří se cítili či byli skutečně odstaveni, kteří poukazovali na rozmařilý život v bohaté Mekce, kde žili bohatí rentiéři a uživatelé státních penzí z řad mekské aristokracie, která se za vlády chalífy 'Utmána definitivně a pevně dostala k politické a hospodářské moci. Ozývaly se hlasy volající po právech Prorokovy rodiny, a v Egyptě, kde opozice proti 'Utmánovi byla živena rovněž veterány ohroženými novými příchozími určenými k dalším útokům směrem na západ a rigorózním postupem při výplatách penzí z díwánu, vytvořil 'Abdalláh b. Saba', původem jihoarabský Žid, z nároků Prorokova rodu dogmatickou spekulaci, podle níž přijde na konci světa Muhammad jako spasitel, který zavede na zemi království boží, do jeho návratu jej zastupuje 'Alí, Muhammadův bratranec a zeť, jako jeho zmocněnec, a po něm jeho potomci. Z tohoto učení se vytvořila základna náboženskopolitického učení „strany 'Alího“ – ší'at 'Alí, která v dalších dobách hluboce ovlivnila historický vývoj a která hraje důležitou roli v politickém životě v současnosti. Proti uvedenému názoru o otázce osoby oprávněné vést muslimskou ummu hlásali stoupenci sunny, tj. zvyku, resp. Muhammadova zvyku, že hlava ummy má být volena z řad Qurajšovců, nikoliv s omezením jen na rodinu 'Alího.

'Utmánovi neulehčilo situaci ani to, že z jeho iniciativy došlo ke konečné textové úpravě Qur'ánu. Muhammad byl negramotný. Svá zjevení sděloval ústně, a tak byla tradována. Když jich bylo více, začali je jeho stoupenci porůznu zapisovat (na ploché kosti, střepy, kusy kůže, palmové řepíky apod.) Až v Medíně měl Muhammad písaře z řad ansárů, kteří větší část jeho zjevení zapsali. První větší svod zjevení provedl na přání Abú Bakra jeden z Muhammadových písařů, Zajd b. Thábit, který sám měl obsáhlou sbírku zápisů. I při 'Uthmánově redakci měl tento Zajd v komisi hlavní slovo, a jeho sbírka sloužila asi za základ kanonické úpravy. Text není dokonale kritický, jednotlivá sdělení jsou sestavena do 114 větších celků, kapitol zvaných súra, které tvoří zpravidla logické jednotky. Seřazeny jsou tyto sóry za sebou mechanicky podle délky, od nejdelší k nejkratší, s výjimkou úvodní sóry, zvané al-Fátiha (otevírací), která je krátká. Sóry jsou rozděleny do veršů (ája). Touto komisí zredigovaný text obsáhl patrně všechna zjevení, podává jejich pravděpodobně věrný text a až na výjimky neponechává příležitost k různočtením. Tento text byl rozepsán a rozeslán do provincií, zatímco staré nekanonické texty dosud v provinciích používané, kolem jejichž znění vypukly spory, přikázal 'Utmán zničit.

Redakcí koranického textu si 'Utmán znepřátelil mnoho lidí. Politickým cílem redakce autoritativního, kanonického textu Qur'ánu bylo zabránit možným i skutečným neshodám ve znění a výkladu jeho textu, které mohly vést i vedly k nepokojům, které dále jitřily napjaté poměry v exponovaných provinciích – Egyptě a Iráku. Jeho protivníci mu vytýkali, že je amír

al-mu'minín, ale ve věcech náboženských je roven kterémukoli muslimovi a není oprávněn konstituovat ze své moci text zjevení a potlačovat odlišnosti v jeho znění. Jeho příslušnost k rodu islámu do posledních chvil nepřátelskému mu v této souvislosti ještě přitěžovala.

V 'Utmánově době uzrály první krizové jevy, které provázely vztahy mezi centrem a provinciemi, které zůstaly trvalou zátěží pro vývoj dalších přibližně sto let, a jejichž podstatou byly sociální rozpory mezi dobyvateli samými žijícími v jednotlivých provinciích, mezi dobyvateli a mekskou a kmenovou aristokracií, reprezentací státu, chalífátu, který potřeboval pro všechny své členy další materiální zdroje realizované v dalších výbojích, k nimž arabští bojovníci začínali zaujímat nestejné postoje.

V r. 656 přitáhly do Medíny zástupy nespokojenců z Egypta a Iráku. Byli to příslušníci kmenů, kteří přišli protestovat proti tomu, že jsou ovládáni nějakou mocí, která je nad nimi, pobouření příkazem revidovat jejich renty a ve skutečnosti zneužití faktickými 'Utmánovými nepřáteli, jako byli Talha a Zubajr a jiní členové šúrá odsunutí stranou preferovanými Umajovci. Chalífa byl ve svém domě obležen a jedna ze šarvátek se proměnila v útok, při němž dav pronikl do domu a 'Utmána zavraždil, prý skloněného nad Qur'ánem, z něhož četl.

Vražda chalífy vzbouřenými muslimy těžce poškodila náboženskou a morální váhu chalífátu, která až dosud brzdila propukání rozvrtných tendencí. Jak hluboce tento precedens otrásl chalífátem, se jasně ukázalo na osudech 'Utmánova nástupce 'Alího (656 – 661). Období jeho vlády je nazýváno obdobím první občanské války.

'Alí byl zvolen vzbouřenci a jeho volbu odmítly uzнат některé vedoucí osobnosti, jako Talha, Zubajr, 'Amr b. 'Ás a 'Á'íša tvrdíce, že se k moci dostal královraždou. 'Alí patrně nebyl aktivně zapleten do této aféry, nýbrž jeho zvolení nebylo jen ostatním uchazečům o chalífát po chuti. Vedle této opozice, která se zformovala v Mekce, a kterou vedly osoby stojící v pozadí 'Utmánovy vraždy, se vytvořila druhá opoziční skupina, která požadovala mstu za 'Utmánovu krev. Požadavek msty byl namířen proti tomu, kdo stál v čele vládní skupiny vytvořené po 'Utmánově smrti, tj. proti 'Alímu.

Vůdci první skupiny, 'Á'íša, Talha a Zubajr odešli z Makky do Basry, kde čekali podporu svého odboje. Za nimi táhl do Iráku 'Alí se svými stoupenci a v Kúfě získal podporu obyvatelstva. 'Alího odchod z Medíny znamenal počátek nového období islámského státu. Tím okamžikem přestala být Medína hlavním městem islámské říše, přestala být sídlem chalífy, a stala se jen jedním ze dvou svatých měst islámu, městem posvěceným Muhammadovou činností a místem jeho posledního odpočinku. Zachovala si nadále význam jako centrum islámské vzdělanosti především v oblasti náboženských a právních věd. Tento přesun sídla chalífů do provincie vyjadřoval změněnou sociálně politickou situaci, která se vytvořila jako výsledek expanze. Těžiště politického života se přesunulo do provincií, původní mateřská země se vyprázdnila a ocitla se stranou politického života.

'Alího odchod měl i ten význam, že chalífa vedl muslimskou armádu proti muslimům. V bitvě u Basry zvítězil 'Alí. Talha i Zubajr v boji padli, 'Á'íša, kolem jejíhož velblouda se strhl nejprudší boj, a podle něhož se bitva nazývá „bitvou velblouda“, byla poslána do Makky. 'Alí tak ovládl celý Irák a irán polid byl v rukou muslimů. Na jeho straně byl i Egypt a Arabský poloostrov. Zbývala Sýrie, kterou spravoval Mu'áwija, Umajovec, jmenovaný do

svého úřadu ještě ʿUmarem. Muʿáwija odmítl poslušnost a žádal satisfakci za smrt ʿUtmána, svého příbuzného. Satisfakcí mělo být potrestání vrahů a snad i abdikace ʿAlího a volba nového chalífy.

V bitvě u Siffínu u Eufratu v r. 657 se ʿAlí vojensky utkal s odbojným místodržícím. V okamžiku, kdy vítězství se klonilo jasně na stranu ʿAlího, syrská armáda vztyčila kopí s připevněnými Qurʾány s křikem „jediným rozhodčím je Alláh!“ ʿAlí byl přinucen přistoupit na jednání, přestože mu asi bylo zřejmé, že k ničemu nepovede. Byli jmenováni vyjednaváci za každou stranu. Jednání se vlekla a bylo jasné, že ʿAlí utrpěl morální porážku, když svolil, aby se jednalo o tom, má-li být chalífou on či někdo jiný. Dal tím vlastně najevo, že je jen kandidátem na chalífát. Radikálové z jeho vojska, nespokojeni s jeho ústupky se proti němu vzbouřili, zřekli se ho a odešli šířit odboj proti němu v Iráku hlásajícíce, že hlavou islámského státu může být kterýkoli muslim. ʿAlí proti nim musel vojensky zakročit. V bitvě u Neháwandu jim v r. 658 zasadil těžkou porážku, avšak neodstranil je. Tito tzv. chárídžovci po dlouhá staletí tvořili nebezpečnou stranu se silnými plebejskými požadavky. Výsledky vyjednávání (Dúmat Džandal 657 a Adruh 659) nejsou přesně známy. Arbitranti došli patrně k názoru, že ʿAlí musí abdikovat, což ten rázně odmítl. Jeho otálení, zaviněné však i rozpadem jeho tábora způsobila, že jeho moc rychle slábla, Ztratil Egypt a Irák byl vystaven Muʿáwijovým nájezdům. V r. 661 byl ʿAlí zavražděn chárídžovcem.

Jeho syn Hasan, který byl v Kúfě zvolen chalífou, přenesl svá práva na Muʿáwiju a odjel do Makky. Muʿáwijovi holdovala Sýrie a rychle byl uznán v celé říši za nového Prorokova náměstka.

ʿAlího smrtí skončilo první období islámského státu, které bývá nazýváno obdobím patriarchálního chalífátu a arabskými historiky dobou Prorokových náměstků vedených správnou cestou (al-chulafáʾ ar-rášidún). Tito čtyři muži i jako chalífové žili životem prostých lidí, svých spoluobčanů. Byli prvními mezi sobě rovnými a chalífát byl pro ně čestnou funkcí, nikoliv profesí.

Jejich období znamená vytvoření arabské říše na území, které zaplavila první vlna expanse od Barky po íránskou a arménskou vysočinu. Tehdy byly vytvořeny základní principy sociálních vztahů v nové říši, z arabských dobyvatelů byla vytvořena vládnoucí vojenská vrstva spojovaná společnou ideologií, jazykem a podílem na kořisti, kterou realizovalo svou prací podrobené obyvatelstvo. Tehdy byly položeny též základy arabské administrativě. V oblasti vnitropolitického vývoje přineslo toto období první rozštěpení obce na politickónáboženské tábory: sunity, straníky ʿAlího a chárídžovce.

IV. UMAJJOVSKÁ DOBA

Období, které následovalo po Muʿáwijově nastoupení do funkce chalífy v r. 661, je až do 750 vyplněno vládou chalífů, pocházejících z mekského rodu Umajja, který vytvořil první arabskou dynastii. Dynastická idea byla Arabům z poloostrova cizí. Viděli jsme, že první chalífové byli voleni z několika kandidátů, podobně jako kmenoví náčelníci. Ne tak zcela cizí však byla dynastická posloupnost syrským či iráckým Arabům, kteří ji znali z Východořímské

říše či Persie nebo i z období drobných pomezních arabských států. Mu'áwija ještě za svého života (+680) designoval svého syna za svého nástupce. Ten podobně učinil také se svým synem Mu'áwijou II. Zástupci kmenů byli vyzváni, aby designovanému vládci složili slib poslušnosti.

Mu'áwija se dostal k moci ryze politickým manévrem. Svému nastoupení nevěděl náboženskopolitickému hnutí, jako později Abbásovcí. Necítil proto potřebu halit svou vládu do roušky náboženské autority, stejně i jeho nástupci. Vláda Umajjovců je v historických pramenech, které pocházejí v dochované podobě z doby abbásové, Umajjovcům nepřátelské, označována jako „mulk“, světské vladaření, na rozdíl od jejich čtyř předchůdců a Abbásovců, jako vláda, odporující ideji theokracie. Je nepochybné, že vláda Umajjovců byla pragmatická, že Umajjovci se zajímali nezakrytě o otázky politické a hospodářské, třebaže hlediska náboženská nebyla puštěna ze zřetele, ale okázale zdůrazňována v podobě pravidelných výprav do byzantského pomezí.

Mu'áwija sídlil v Damašku, v centru provincie s vybudovanou organizací, která měla starou tradici sahající řadu staletí do minulosti. Opíral se o disciplinované starousedlé jihoarabské Kalbovy a nově přišlé Qajsovy ze severní Arabie. V Sýrii si vytvořil pevnou pozici již řadu let před tím, než se stal chalífou. Sýrii neopustil a učinil ji středem své říše. K přesunu těžiště státu z Medíny do provincie došlo již za Alího. Mu'áwija však měl nejlepší oporu ve své disciplinované a prosperující Sýrii, Irák nebyl spolehlivý, Medína byla stejně jako Mekka politicky bez významu.

Vladařské metody a vystupování, které Mu'áwija zavedl, se lišily od obyčejů prvních chalífů. V Damašku vznikl vladařský dvůr do značné míry ovlivněný byzantskými zvyklostmi, který však nebyl prost ani vlivu obyčejů arabských. Mu'áwija nebyl král, ale „první rádce“, který zasedal ve své „státní radě“ (šúrá), radě starších, která měla poradní a výkonnou moc. Tuto radu příležitostně doplňovaly delegace kmenů (wufúd), kterým rady s chalífou dávaly pocit, že se účastní vlády. Jejich přítomnost vynucená často vůlí guvernérů znamenala též projev loajality k režimu. Období vlády chalífy Abdulmalika (685 – 705) přineslo postupné opomíjení deputací a centralizaci vlády v rukou chalífy. Umajjovský režim však nikdy nebyl autokratický a despotický.

Ti z chalífů, jejichž vláda znamenala další stupeň v historickém vývoji, se opírali v provinciích o řadu významných místodržitelů, kteří rozšiřovali teritorium říše či zvládali, často tvrdými prostředky, neklidné obyvatelstvo provincií. Řadu těchto guvernérů zahájil Zijád, muž nejasného původu (Zijád ibn abíhi, tj. syn svého otce), kterého Mu'áwija k sobě připoutal tím, že ho přijal za bratra. Svěřil mu správu Iráku, nejneklidnější provincie silně nepřátelské Umajjovcům a Syřanům. K Iráku mu dal do správy celý Irán, takže Zijád byl prakticky vládcem celé východní poloviny říše. Po jeho smrti spravoval tyto provincie jeho syn Ubajdulláh. Abdulmalik a Walíd I. (705 – 715) měli stejnou oporu při své vládě v Iráku a Iránu v osobě Hadždžádže b. Júsuf. Na západě v severní Africe sehrál významnou úlohu 'Uqba b. Náfí al-Fihrí, kterému se podařilo v 60. letech 7. stol. proniknout dále na západ až k přehorům Atlasu a založit v dnešním Túnisu nové arabské posádkové město Qajruwán (670). Za Mu'áwijovy vlády byly úspěchy arabských výbojů přechodné jak na západě, tak i na východě. Tam bylo získáno území kolem Bucháry, přechodně ovládnut Samarqand, Kábul

a arabská vojska pronikla až k řece Indu. Později se Arabové ze všech těchto území museli zase stáhnout.

Maximálního teritoriálního rozsahu dosáhla říše arabských chalífů za vlády Walída I. (705 – 715). Za jeho vlády můžeme hovořit o druhé expanzivní vlně Arabů. Největším úspěchem jeho doby bylo ovládnutí celé severní Afriky a velké části Pyrenejského poloostrova. Dobyty severní Afriky bylo dílem Arabů. Dobyty Pyrenejského poloostrova. Bylo však společným dílem Arabů a Berberů, kteří byli arabskými dobytými válkami a přestupy na islám uvedeni do pohybu a připojili se k arabské expanzi a při ovládnutí Pyrenejského poloostrova. Tvořili dokonce počtem rozhodující část. Arabským, panstvím na severozápadě Afriky otřásl v 80. letech (683) velké berberské povstání vedené ženou, věštkyní zvanou Káhina (šamanka). Povstání bylo potlačeno až za ʿAbdulmalika, Hassánem b. Nuʿmán al-Gassáním. K novému nástupu se Arabové zformovali pod vedením Músy b. Nusajr, a v letech 708 – 710 po tvrdých bojích s Berbery a Byzantinci (severní Afrika byla byzantským územím) dobyli celou severní Afriku (kromě Ceuty) až k Atlantickému oceánu. Toto období severoafrického výboje bylo dobou velkých přestupů Berberů na islám, kteří rozmnožili řady arabských dobyvatelů. Snad od nich vyšla myšlenka na výboj, na který by Arabové sami asi nestačili. Na jaře 711 vyslal Músá b. Nusajr svého berberského klienta Tárika na evropský břeh, který se vylodil u mysu Džabal Táriq (Gibraltar). Visigotský král Roderich vypravil proti útočníkům vojska, byl však Táriquem poražen a ten opanoval hlavní město Toledo. Během krátké doby obsadil Músá b. Nusajr, který rychle na Pyrenejský poloostrov přispěchal, celý poloostrov s výjimkou severovýchodního hornatého území.

Také na východě dosáhli Arabové značných úspěchů. Hadždžádžův vojevůdce Qutajba b. Muslim získal trvale Bucháru, Samarqand, Tašqend a Ferghánu (706 – 715), takže arabská říše přišla do přímého styku s Čínou. Na jihovýchodě Arabové překročili řeku Indus a obsadili Sind a Multánsko.

Toto území bylo největším územím, které bylo ovládáno v islámských dějinách jediným vládcem. Území islámu se v pozdějších dobách ještě více rozšířilo, ale nikdy netvořilo území, které by celé bylo pod vládou jediné osoby. Byly to vždy samostatné či polosamostatné feudální státy.

Během umajjovské doby došlo ke dvěma výpravám proti Konstantinopoli. První byla za Muʿáwiji, kdy Arabové se na několik let uchytili pod cařihradskými hradbami (zde zemřel Muhammadův praporečník Abú Ajjúb). Po Muʿáwijově smrti se výprava vrátila. Velkou výpravu podnikl v r. 716 chalífa Sulajmán (715 – 717). Po roce se výprava vystrojená s velkými oběťmi, vrátila poražena.

Již za svého místodržitelství v Sýrii vybudoval Muʿáwija silné loďstvo schopné odrážet byzantské útoky z moře. Arabská flotila se budovala i jinde: v Egyptě byly loděnice, v Alexandrii a u Fustátu, ze severní Afriky podnikali Arabové námořní výpravy na Sicílii, Sardinii a Baleáry. Na vlastních lodích se Arabové přeplavili na Pyrenejský poloostrov. A k Cařihradu. Již za ʿUtmána (659) obsadili Kypr. Kromě toho se podnikaly každoroční letní výpravy proti byzantským pohraničním pevnostem a městům. Měly dvojí cíl: podporovaly náboženskou prestiž chalífů a pomáhaly zdokonalovat vojenské umění a kázeň syrských oddílů, které byly oporou umajjovského režimu a které musely svou zdatnost mnohokrát

prokazovat při potlačování mnoha hnutí a otevřených vzpour namířených proti umajjovské dynastii a jejím syrským Arabům.

Až na počáteční dvě desetiletí, která vyplnila vláda zakladatele dynastie, byla vláda Umajjovců plna různě silných projevů nespokojenosti s jejich režimem. Zdrojem těchto hnutí byly sociálně politické problémy, vyplývající z trvající nerovnosti mezi kmeny určenými k výbojům a z imperiální politiky státu založené na pokračující expanzi a hospodářské exploataci provincií. První projevy nespokojenosti přišly z Hidžázu, z Makky a Medíny, kde ambiciozní Qurajšovci a jiní Muhammadovi druhové se cítili vážně poškozeni vládou Umajjovců a přeložením, metropole do Sýrie. Nežili zde svatým životem, ale často rozmařile a vesele, přesto však neváhali nazývat Umajjovce rozmařilci a bezbožníky. Mu'áwija dovedl udržet tyto reptaly na uzdě. Nedovedl to však již jeho syn Jazíd.

Tvrdá vláda Zijádova a po něm jeho syna 'Ubajdulláha v Iráku způsobila, že obyvatelé této provincie stranící rodině Alího pozvali z Medíny 'Alího syna al-Husajna do Iráku v r. 680. Velá skupina – Husajn a jeho rodina a ostatní doprovod byli 10. října 680 (10. muharram 61) bez vědomí chalífy v Karbalá povražděni syrským oddílem, který měl za úkol Husajna buď přimět k návratu do Medíny či k odchodu do Damašku. Událost neměla bezprostřední politický ohlas. Její důsledky však byly nesmírně vážné. Pro Jazída tím byl vyřízen méně nebezpečným sok. Pro ší'ity však se kerbelská událost stala symbolem boje proti sunnitům (Karbalá zastínila Husajnovým hrobem Nadžaf, kde je pochován 'Alí a 10. muharram je velkým svátkem ší'itů, kdy se konaly velké smuteční slavnosti za Husajna).

O rok později vypuklo v Medíně povstání (681) proti Umajjovcům a z Medíny utekl do Makky 'Abdulláh b. Zubajr, syn 'Alího soka ar-Zubajra, aby pozvedl celý Hidžáz proti damašské vládě. Těmito událostmi začala tzv. druhá občanská válka, která trvala do r. 693. Ibn ar-Zubajr přijal v Mekce hold jako chalífa. Povstání v Medíně bylo krvavě potlačeno a Syřané oblehli Ibn az-Zubajra v Mekce. Vývoj se zkomplikoval když 683 Jazíd zemřel. Obléhatelé odešli do Sýrie a ponechali Ibn az-Zubajrovi v období, které následovalo, volnost v jednání. Ibn az-Zubajr získal Irák a Irán a na jeho stranu přistoupili i syrští Qajsovcí (z nenávisti ke Kalbovcům). Tehdy byl umajjovský chalífát na pokraji zkázy. Situaci zachránil 'Uthmánův bratranec Marwán b. al-Hakam, který vyhnán z Medíny si dal v červnu 684 v Džábíji holdovat jako chalífa. S pomocí kalbovských kmenů porazil Qajsové na planině Mardž Ráhit a obnovil umajjovskou svrchovanost nad Sýrií. Touto bitvou pozbyli však Umajjovci své nadřazenosti vůči řevnivosti mezi oběma stranami. Od této doby se chalífové stavěli na stranu té či oné skupiny a někteří z nich vděčili za svůj úřad jedné z nich.

Když v r. 685 Marwán zemřel, ovládli Umajjovci kromě Sýrie také Egypt. Jeho synu a nástupci 'Abdulmalikovi (685 – 705) připadl úkol říši opět sjednotit. První roky své vlády věnoval urovnání syrských poměrů (Qajsovcí byli proti němu) a uzavřel mír s Byzancí, aby si uvolnil ruce k boji se svými odpůrci: Ibn az-Zubajrem a šíitským pro-'alíovským hnutím. Ibn az-Zubajr měl také těžkou situaci. V Iráku a v Iránu bylo více stoupenců práv rodiny Prorokovy, než kolik bylo jeho straníků. Do čela šíitského hnutí v Iráku se dostal Muchtár b. Abí 'Ubajd, člověk, který když ho Ibn az-Zubajr nejmenoval místodržícím v Kúfě, se s ním rozešel a začal jednat na vlastní pěst. V r. 685 se prohlásil mstitelem al-Husajnovým a za imáma prohlásil Muhammada b. al-Hanafíja, po otci bratra al-Hasanova a al-Husajnova. Zmocnil se Kúfy a odtud ovládl velkou část Iráku. Ibn az-Zubajr proti němu vyslal svého bratra Mus'aba, kterému se podařilo v r. 687 Muchtára odstranit. Tím zbavil 'Abdulmalika

velmi nebezpečného protivníka, takže ten se nyní, od r. 690 mohl plně věnovat záležitostem mekského chalífy Ibn az-Zubajra. V r. 691 se mu podařilo porazit Mus'aba a obsadit Irák. Potom vyslal svou armádu pod vedením Hadždžáze b. Júsuf do Hidžázu. Po půlročním obléhání byla Mekka v r. 693 dobyta a 'Abdulláh b. az-Zubajr (asi sedmdesátiletý) padl v boji. Po podrobení Íránu a Chorásánu byla jednota říše obnovena. Klid však nenastal. Říše připomínal spíše vulkán naplněný výbušnými plyny, které hrozily každým okamžikem vybuchnout.

Společnost Umajjovské doby byla založena na ideji vlády Arabů nad nearaby, stejně jako v době prvních chalífů. Doba umajjovské dynastie bývá nazývána evropskými historiky dobou arabského království a její řeše arabskou říší. Arabové spíše než národ tvořili společenskou kastu, jejímž členem bylo možno se stát jen tak, že se někdo jako Arab narodil. Jedině Arabové se podíleli na výnosech z dobytých území, zapsáni v registrech bojovníků dostávali své penze, obývali garnisonní města a měli daňové úlevy.

Tato arabská společenská vrstva však nebyla jednotná. Členila se do řady vrstev, které odpovídaly postavení v registrech penzí. Byli bohatí rentiéři, kteří žili luxusním životem především v Mekce a Medíně a své příjmy využívali neproduktivním způsobem. Jiní členové arabské aristokracie věnovali velkou pozornost půdě. Již za doby prvních chalífů získávali v provinciích půdu a za klidné Mu'áwijovy vlády začal počet arabských statkářů rychle stoupat. Tito boháči kupovali půdu buď od nearabů nebo ji dostávali přidělenou od státu, který převzal do své správy veškerou neobdělanou půdu – tj. pustiny a nekultivovaná území a zemědělskou půdu, kterou její bývalí majitelé opustili (byzantská a perská domaniální a statkářská půda). Tyto údíly nazývané arabsky qatí'í sg. Qatí'a zavazovaly uživatele údílu k tomu, že obdělal či rekultivoval udělenou půdu během přesně stanovené doby a vybíral z ní všechny daně a předával je státu. Daň, kterou arabští statkáři platili za své půdy, byl jen úšr (desátek). Za splnění závazků dostával uživatel svůj úděl do vlastnictví. Držitelé (majitelé) údělů však nesídlili na svých majetcích, nýbrž v garnisonních městech a jejich majetky obdělávali rolníci formou roboty (v Sýrii) či otroci (v Iráku). Tito zámožní lidé, kteří své příjmy měnili především v luxus, tvořili nejvyšší složku uvnitř arabské vládnoucí vrstvy. Dynastie se opírala o preferované (kalbovské a qajsové) kmeny a takticky udržovala nerovnosti mezi kmeny v ostatních provinciích, která byla nejzřetelněji vyjádřena zapsáním či nezapsáním do registrů vojenských penzí.

Již dříve jsme se zmínili o tom, že výhody, které poskytovala příslušnost k muslimské obci, vedly ke konverzím mezi nemuslimy a nearaby. Tito konvertité, jestliže měli být přijati do obce, která byla v absolutní většině založena na kmenovém a rodovém systému, se museli stát chráněnci (klienty, ar. maulá) arabských kmenů či příslušníků těchto kmenů. Chráněncem se stal nutně každý konvertita nearabského původu, ale i Arab, který byl na nižším sociálním stupni uvnitř rodového systému. Slovo „maulá“ neznamenovalo „nemuslim“. Nemuslimové byli zvaní *ḍimmí*, nebo *ahl ad-ḍimma*, vyznavači tolerovaných náboženství, kteří za ochranu, kterou jim arabští dobyvatelé poskytovali, platili vyššími daněmi a sociální nerovnoprávností (byli vyloučeni z vojenské služby, tedy i z práva na kořist).

Mawálí přicházeli do měst, kde tvořili řemeslnická a kramářská předměstí. Jejich počet rychle rostl a brzy převýšil počet Arabů, jejich patronů. Jejich čtvrti ve městech tvořily neklidný živel, vědomý si své politické důležitosti i kulturní nadřazenosti. Počátky nespokojenosti začaly ihned po prvních větších konverzích a nespokojenost rostla se

stoupajícím počtem konversí dále. Její příčina byla v tom, že Arabové nebyli ochotni poskytnout svým chráněncům ta práva, která měli sami, třebaže je k tomu zavazovala teoreticky zásada rovnoprávnosti všech muslimů. Mawálí byli, až na výjimky mezi aristokracií, nuceni platit daně stejné jako před konverzí, byli nuceni bojovat jako pěšáci apod. Největší nebezpečí se prozatím skrývalo v přestupech a v poskytnutí všech práv novým muslimům pro státní pokladnu. Bylo to nebezpečí zhroucení daňových výnosů a s tím celého penzijního systému, které by znamenalo zánik Arabů jako vládnoucí vrstvy. Umajjovci se proto na přelomu 7. a 8. stol. bránili konverzím a konvertity vraceli násilím na opuštěná pole (al-Hadždžádž v Iráku). Rozpory mezi společenskými vrstvami (vládnoucí vrstva = plnoprávní muslimové) nebyly národnostní (Arab či muslim = člen vládnoucí vrstvy), nýbrž hospodářské a sociální, neboť mnozí příslušníci perské vrstvy statkářů a feudálů se stali plnoprávními muslimy a mnohé arabské kmeny v Iráku a Bahrajnu, které nebyly zapsány v registrech, byly na společenské úrovni klientů.

Represivní opatření proti klientům, kteří opustili své vesnice, probíhala v době, kdy 'Abdulmalik ovládl opět celou říši a potřeboval ji konsolidovat. Upevňoval tak státní příjmy a posiloval tak pozici arabské vládnoucí vrstvy. Také jeho další dvě opatření vyjadřovala pevnost pozic Arabů v jejich říši. Byla to především peněžní reforma z r. 696, která znamenala stažení všeho dosavadního oběživa (byzantského, perského a arabskoperského a arabskobyzantského) a jeho nahrazení čistě arabskými mincemi (zlatý dínár, stříbrný dirham a měděný fals). Tato reforma vyjadřovala jednak jednotu celé oblasti nové mince a současně stavěla základ hospodářské stabilizace státu, jehož ekonomika byla převážně, byť ne zcela, peněžní (daně vybírány v penězích i v naturáliích, stejně vypláceny platy a penze). Druhým opatřením, které však bylo uskutečněno mnohem pomaleji, bylo zavedení arabštiny jako úředního jazyka a dosazení Arabů do celého správního aparátu státu.

Nespokojenost klientů nalezla svůj výraz v původně arabském nábožensko politickém hnutí ší'ý. Idea vladařských práv v jedné rodině, a to v rodině 'Alího, Prorokova bratrance, který měl v Iráku mezi Araby mnoho stoupenců, byla bližší Iráncům zvyklým na vládu dynastie, než Arabům. Prvními ideology této reálné politické strany, která po tragedii u Karbalá začala mohutnět, byli propagandisté, kteří nalézali s myšlenkou práv 'Alího rodiny na vedení státu, o která byla oloupena Umajjovci, velký ohlas tedy také u nespokojených klientů. Šíitskou propagandu podporovaly také arabské kmeny v Iráku a Iránu. Přihlášení se k šíitskému hnutí bylo projevem sociální a politické revolty proti vládě arabské aristokracie a proti její ideologii – sunně.

Koncem 7. stol. dostalo učení ší'ý některé nové rysy, z nichž je především důležitá myšlenka tzv. mahdího – muže „správně vedeného“. Tento pojem měl původně jen politický význam, ale záhy se jím označoval člen rodiny 'Alího, který čeká ve skrytu, aby se ve vhodný čas objevil a zavedl na světě spravedlivý řád. Tuto myšlenku se snažilo realizovat hnutí vedené Muchtárem at-Taqafím (685 – 687), který v Iráku vyhlásil za mahdího třetího syna chalífy 'Alího, Muhammada b. al-Hanafíja. Hnutí bylo sice rozdraceno, ale mesianistická myšlenka žila dál a během umajjovské doby se vyskytlo mnoho jedinců, kteří se tajně či zjevně vydávali za jedině oprávněné hlavy muslimské obce.

Velmi vážným nebezpečím pro stabilitu státu bylo hnutí cháridžovské, které bojovalo proti každému řádu a autoritě jiné než vlastní. Doba od smrti Jazída I. do ovládnutí říše 'Abdulmalikem byla vyplněna boji cháridžovců s Umajjovci a s Ibn az-Zubajrem.

Nejradikálnější odnoží chárídžovského hnutí byla skupina vedená Náfí'ém b. al-Azraq (tzv. Azraqíja). 'Abdulmalik je vytlačil do hor jižního Iránu, ale nikdy se ani jemu – přes úspěšný boj s nimi – ani jeho nástupcům nepodařilo chárídžovské hnutí vyhladit. Naopak ideje chárídžy, založené na kmenové demokracii, se rozšířily na Arabský poloostrov a do severní Afriky mezi Berbery.

Umajjovský režim utrpěl vážné trhliny zápasem mezi Kalbovci a Qajsovcí v Sýrii, a tím, že se bitvou na Mardž Ráhit Umajjovci přímo zapletli do jejich sporů. Jiným činitelem, který oslaboval autoritu umajjovských chalífů, byli teokratičtí pietisté, v Mekce a Medíně, kteří nepřijali Mu'áwijův kompromis mezi šejchem a králem a zdůrazňovali proti tomu náboženská hlediska chalífátu prvních chalífů, kteří pro ně byli ideálními vládci. Jejich nepřetržitá propaganda nebyla o nic méně nebezpečná než ozbrojené vzpoury.

Po stabilizaci vnitropolitické situace mohl chalífa 'Abdulmalik, a po něm jeho nástupce al-Walíd, obrátit pozornost k dalším výbojům. Vojenskou oporou byli kromě syrských sborů tzv. muqátila, arabští bojovníci v Iráku a Iránu, plně zainteresovaní na dalších výbojích, mající – podobně jako Syřané – plné penze s právem podílet se na kořisti a obsazovat správní místa na venkově. Obě vojenské složky se staly privilegovanou vrstvou arabské elity.

Těmito silami realizovaná expanzivní politika nebrala ohled na stále silnější asimilaci arabských přistěhovalců do Iráku a Iránu, kteří se tak stávali vždy méně ochotnými účastnit se výbojů. V otázce postoje k expanzi se arabští dobyvatelé rozdělili jednak na její stoupence a na její odpůrce. Tyto dvě strany se pojmenovaly podle starobylého dělení Arabů na jižní a severní: severní qajsovcé či mudarovce a jižní kalbovce či jemenity. Silná asimilace byla v Chrásánu, zvláště v merwské oáze, ale stejně četně se Arabové usazovali v Džazíře a Egyptě, Berbeři se podobně začali usazovat na Pyrenejském poloostrově.

K řešení rostoucího napětí neměl čas krátce vládnoucí Sulajmán (715 – 717), který jen omezil výboje a do vedoucích armádních funkcí ustanovil jemenity. Jeho nástupce 'Umar II. b. 'Abdulazíz nejen že výboje zcela zastavil, nýbrž pokusil se o radikální řešení. Jeho cílem bylo aplikovat na společnost své říše zásadu rovnosti muslimů proklamovanou islámem: společnost, v níž všichni, kdo jsou muslimy, mají stejná práva a povinnosti bez ohledu na svůj etnický původ. Klientům dovolil usazovat se v garnizonních městech, osvobodil je jakožto muslimy od daně z hlavy (džizje) a jako obyvatele měst také od pozemkové daně (charádže) s povinností odvádět jen muslimskou náboženskou daň (zakát). Pokud se podíleli po boku Arabů na výbojích, oprávnil je k pobírání penzí byt nižších než byly vypláceny arabským bojovníkům. Těm zaručil vyplácení penzí ve výši přiznané syrským Arabům. Muslimští statkáři měli ze svých pozemků platit jen desátek ('ušr), pokud jich nabyli před rokem 100 h., kdežto z půdy nabyté po tomto roce zatížené charádžem, museli odvádět charádž jako nájem státní půdy bez možnosti nabýt ji do vlastnictví. Pokud klienti a Arabové konali podobná zaměstnání, podléhali stejnému zdanění. Nemuslimové podléhali přísnějším omezením: byli vyloučeni ze státních služeb, směli jezdit jen na oslu, museli nosit viditelné označení na oděvu, nesměli stavět nové kultovní stavby, bylo zakázáno oznamovat klepáním začátek bohoslužeb aj.

Tato opatření měla pro fiskus negativní účinky: stouply státní výdaje a poklesly příjmy. Vyloučení nemuslimů ze státních úřadů vyvolalo na čas mnoho zmatků.

Revolučnost Umarova tzv. fiskálního ediktu spočívala v tom, že postavila nearabské muslimy (klienty) v oblasti fisku naroveň arabským muslimům, a poskytla jim legální nárok na vojenské platy, byť v menší výši.

Umarova smrt zmařila prosazení reformy, a nástup nového chalífy, Jazída II (720 – 724), přinesl návrat k imperiální politice. Ve střední Asii narazili Arabové na nového soupeře, turecké kmeny Tūrgešů, které vytvořily pod čínskou ochranou rozsáhlý a silný stát a po svém vítězství v 724 dokázali zatlačit Araby za Syrdarju. Operace proti Tūrgešům donutily chalífu Hišáma (724 – 743) k řadě kompromisů s odpůrci válek, k reorganizaci východní armády, z níž vyřadil 15 tisíc veteránů, kterým odebral penze a dovolil se usazovat, nahradiv je novými silami z Iráku. Toto opatření vyvolala pobouření mezi muqátily a vedlo ke zformování řady zájmových seskupení od nekompromisních obhájců tradičních výsad až po rozhodné odpůrce bojů a kořistnické daňové politiky státu, ochotné ke vzpouře. Obdobným vývojem procházely arabské oddíly také v Džazíře v souvislosti s boji s Chazary, kteří 730 pronikli z Povolží do západního Iránu a severního Iráku. Úspěšné zakončení operací proti Tūrgešům a Chazarům v 737 znamenalo také vítězství stoupenců imperiální politiky.

Expanze v západní části říše pokračovala za Hišáma na Pyrenejském poloostrově, kde arabští útočníci pronikli do Francie (732 bitvy u Tours a u Poitiers). Také na Pyrenejském poloostrově. Docházelo stále více k usazování berberských přistěhovalců. Berbeři představovali nejen nejpočetnější složku útočníků, nýbrž také složku stabilní; méně početné arabské oddíly (ze Sýrie) se střídaly. Když se stát pokusil zastavit příliv Berberů a bránit jim v usazování, došlo 739 v celé severní Africe k revoltě. Významné bylo, že byla vedena pod hesly cháridžismu majíc v čele vlastního berberského „knížete věřících“. Toto povstání položilo základy k vlastní, dodnes v Maghribu živé podobě cháridžy, jejíž svéráznost se projevila také v jejím názvu „ibádíja“, který je totožný s názvem arabské odnože cháridžy ve východní Arábii (Ománu). Tak Berbeři zřetelně projevili své odhodlání být muslimy rovnocennými muslimům arabským.

Sociální a vnitropolitické napětí v říši bylo významně posíleno Hišámovým daňovým systémem, který se pro další epochy stal všeobecně přijímaným východiskem islámského vztahu k půdě v oblasti fisku. Jeho základem je předpoklad, že to není držitel či majitel půdy, kdo je zdaňován, nýbrž daní je zatížena půda. Od té doby všechna půda podléhající pozemkové dani (charádží) jí byla zatížena bez ohledu na vyznání či etnickou (národnostní) příslušnost jejího uživatele či vlastníka. Z půdy, která na počátku chalífátu podléhala desátku (‘ušru), se odváděla nižší daň, ale její výměra se nesměla zvětšit. Nemuslimové nad to odváděli daň z hlavy (džizju). Aby tento systém byl účinnější, byla vydělena působnost daňového správce z působnosti místodržitele, a úředník pověřený tímto úřadem byl odpovědný pouze a přímo chalífovi. Úkolem těchto berních správců bylo vypracovat nové soupisy zemědělské půdy a tak evidovat zdroje charádže, provést sčítání dani z hlavy podléhajícího obyvatelstva a zajistit odvod sumy daní do centrální státní pokladny, která řídila výplaty vojenských platů.

Poslední roky Hišáмова chalífátu byly krátkou dobu klidu. Za jeho nástupců – al-Walída II (743 – 44), Jazída III. a Ibráhíma (744) – došlo k oslabení hlavní opory dynastie: mezi dosud loajálnějšími Syřany, podporujícími tvrdou imperiální politiku expanze a pevného ovládnutí provincií a příjmů z nich, zesílila jemenská strana. Syrští velitelé se podíleli na zavraždění al-Walída II. A pod jejich tlakem Jazíd III. Učinil jemenské straně řadu ústupků:

omezil veřejné výdaje, zaručil časové a místní omezení vojenských tažení, dovolil využívat daně také ve prospěch provincií, zaručil předcházení přehmatů při vybírání daní a přislíbil stejnou výši penzí všem muslimským bojovníkům bez rozdílu.

Revolta qajsovců v Chorásánu vyvolaná Jazídovými opatřeními sjednotila stoupence jemenské strany a napomohla zformování široké protiumajjovské fronty tvořené především jemenskou stranou.

Poslední umajjovský chalífa Marwán II. (744 – 750) zrušil opatření proklamovaná Jazídem III. A jeho qajsovská politika vyvolala z počátku několik menších revolt, které chalífa jako výborný vojevůdce uměl potlačit. Pohroma však přišla z Chorásánu od arabských usadlíků a íránských konvertitů různého sociálního postavení. Ideologicky se revoluční síly opíraly o doktrinu ší'y, o její požadavek navrácení vlády do rukou rodiny chalífy 'Alího, patřící do rodu Hášimova. 'Alíovci konspirovali proti Umajjovcům od začátku 8. stol. a jejich hlavou byl Abú Hášim, syn Muhammada b. al- Hanafíja a vnuk 'Alího a jeho manželky z kmene Banú Hanífa. Tento muž údajně postoupil svá práva na vedení obce před svou smrtí 716 svému příbuznému, vnuku Muhammadova strýce al- 'Abbáse, Muhammadovi b. 'Alí b. al- 'Abbás. Stoupenci Abú Hášima tohoto muže jakožto člena Prorokova domu (ahl al-bajt) přijali za svého nového předáka (imáma). Po jeho smrti se jeho nástupcem stal jeho syn Ibráhím, který 743 vyslal z Kúfy do Chorásánu jednoho ze svých tamějších stoupenců, Abú Muslima 'Abdurrahmána b. Muslim al- Churásáního.

Jeho vůdcovství bylo v Chorásánu revoltujícím obyvatelstvem všeobecně přijato. V 747 Abú Muslim vystoupil s požadavkem přivést k vládě nad obcí muslimů členy Prorokova rodu. Ve skutečnosti však 'Abbásovce, rivaly původních pretendentsů 'Alíovců, v jejichž jménu byl odboj proti Umajjovcům původně veden. V r. 749 Abú Muslim ovládl merwskou oasu a pod černými prapory 'Abbásova rodu zahájil pochod na západ.

'Abbásovské spiknutí nezůstalo utajeno, Ibráhím b. Muhammad byl zavražděn, ale hlavou hášimovského klanu se stal jeho bratr Abú l-'Abbás, který v listopadu 749 byl v Kúfě prohlášen chalífou. V té době svedli chorásánští povstalci s umajjovskými sbory řadu úspěšných bojů a 750 vstoupili do Kúfy. V bitvě u Velkého Zábu (přítoku Tigridu) zasadili v témže roce poslední velkou porážku. Chalífa Marwán byl na útěku v Egyptě dostižen a zabit. Všichni členové umajjovské rodiny byli povražďeni a hroby zemřelých Umajjovců (vyjma Mu'áwiji a 'Umara II) byly zneuctěny. Umajjovská dynastie zanikla a s ní tzv. arabská říše. Chalífa Abú l-'Abbás byl pro masakr Umajjovců přezdíván as-Saffáh (Krvavý).

V. KULTURNÍ ŽIVOT DO KONCE DOBY UMAJOVSKÉ

Arabové na Arabském poloostrově v době před Muhammadovým vystoupením byli na poměrně nízké kulturní úrovni. Nebyli však bez styku s ostatním světem. Perská a byzantská kultura – hmotná i duchovní – pronikala na poloostrov několika kanály, především obchodními cestami. Židovští a křesťanští kolonisté, kteří osidlovali různé části pol. šířili helénistickou a aramejskou kulturu. Jiným kanálem byly okrajové státy, dalším byla cizí politická nadvláda – etiopská a perská na jihu poloostrova. Arabové se seznámili s novými zbraněmi a naučili se jich používat, seznámili se s cizími produkty, zvláště s vínem, a poznali

nové technologie výrobní, především ve výrobě tkanin. Uvedenými cestami k nim pronikaly i znalosti nearabských písem, tudy přicházely i ideje ethické a morální v podobě náboženských nauk, které připravily půdu pro Muhammadův úspěch.

Arabové vytvořili také vlastní kulturu, především na jihu poloostrova. V době Muhammadova vystoupení byly však tyto kultury již zaniklé a zčásti zapomenuty. Převládajícím způsobem života bylo kočovnictví, které neposkytovalo příznivou půdu pro rozvinutější kulturu. Tato beduinská kultura však existovala a měla jeden velice výrazný rys: lásku k jazyku. Arabská předislámská kultura vytvořila zvláštní kult jazyka. Jazyku, řeči byla přikládána magická síla, jestliže byl určitým způsobem zformován. Nejjednodušší formou byly heslovité rytmičované a pak i rýmované (či jen asonující) věty (tzv. sadž'), pronášené jako kletby, urážky proti protivníkovi. Z těchto výroků vznikly rozvedením první básnické útvary – hanlivé básně, satiry. Opakem těchto básní byly básně oslavné, které v době Muhammadova vystoupení dosáhly již značné formální dokonalosti a obsahové stability. Tyto oslavné básně nazývané qasída (báseň účelová) se skládají z několika částí: milostná expozice, která přechází v popis cesty na jízděm zvířeti (k ní se někdy druží i lovecká scéna) a odtud pak básník přešel k oslavě určité osoby – sebe či někoho jiného – či k oslavě kmene. Básník byl ve svém prostředí jakýmsi zpravodajem. Nadto byl nadán magickou silou a jeho výroky byly inspirovány džinnami. Popularita jeho básní přinášela růst oslavencovy slávy či růst hanby pohaněného.

Básně byly zpravidla ústně tradovány, i když nelze vyloučit, že byly také zapisovány. Básník je recitoval buď sám, nebo měl svého recitátora, rávího, který znal básně z paměti. V době pouti v Mekce se sjížděli básníci do Ukázu u Makky, a tam před shromážděnými poutníky a obchodníky přednášeli své skladby. Není vyloučeno, že také za hudebního doprovodu.

Nejslavnějšími qasídami je sedm tzv. Mu'allaq, oslavných básní od sedmi předislámských básníků: Labída b. al- Abras, Zuhajra b. abí Sulmá, Tarafy, Nábighy ad-Dubjáního, A'šá, Amra b. Kultúm a Imru l-Qajse. K nim někdy přistupují qasídy 'Antary b. Šaddád a Háriṭa b. Hilliza. Básníkem proslulým svým pohostinstvím byl Hátim at-Tá'í. Ani usedlíci nebyli bez básníků: u hírského dvora pobýval A'šá a Tarafa. Slavný je křesťanský básník Adí b. Zajd a židovský Samau'al.

Prosa té doby se omezovala na dva žánry: přísloví a na vyprávění o „válečných dnech“ (tzv. ajjám) hojně prokládaná verši.

Znalost psaní byla poměrně malá. Muhammad sám byl negramotný, jak dalece byla v Mekce rozšířena znalost písma není známo. V Medíně uměli psát především Židé, mezi tamními Araby byla gramotnost dosti častá.

Muhammadovo vystoupení pro vývoj poezie nic neznamenovalo. Muhammad sám neměl básníky v lásce, snad proto, že se mu vysmívali, že chce být básníkem (první zjevení byla pronášena v rýmované prose, sadž'u). Když se však stal hlavou obce, potřeboval svého poetického mluvčího, oslavovatele, obránce a útočníka proti hanobitelům, někoho, kdo odpovídá na básnické zdravotní deputací kmenů. Byl jím ansár Hassán b. Tábit, věrný Muslim.

Prvním prosaickým dílem v arabské literatuře, které se nám dochovalo v autentické podobě, je Qur'án. O jeho uspořádání a obsahu a redakci jsme pohovořili již dříve.

Výboje nepřispěly k rozvoji kultury. Války, stěhování kmenů nedaly potřebný klid. Ani islám sám nebyl ještě stráven, vlastně do něho pronikalo jen několik málo lidí v Mekce a v Medíně.

Zcela podle předislámských tradic vznikaly historky o hrdinství jednotlivých kmenů či jednotlivých bojovníků či významných představitelů obce.

Vedoucí místo zaujímala i nadále poezie. Hassán b. Tábit oslavoval Abú Bakra, 'Umara i Utmána, za jehož vlády více než stoletý zemřel. Výboje daly dostatek látky k oslavným básním.

Z významných básníků této pohnuté doby uvedme alespoň několik: Byl to Abú Mihdžan, milovník vína, jež láska k vínu málem stála život a jen jeho básnický věhlas jej zachránil před hněvem Chálida b. al- Walíd. Přítelem a oslavovatelem chalífy 'Alího byl Abú l-Aswad ad-Du'alí. Jednou z básnírek byla v té době al-Chansá, kterou proslavily její elegie na bratra padlého v boji.

Prvním konsolidovaným obdobím v počátcích vývoje islámsko-arabské říše bylo devadesátileté období vlády Umajjovské dynastie. Bylo to období, kdy byly položeny základy k rozvoji arabské vzdělanosti, podobně jako v oblasti politické a správní byly vytvořeny elementární principy islámského politického života.

Arabský výboj zasáhl oblasti stojící na vysoké kulturní úrovni, mnohem vyšší, než na jaké byli sami dobyvatelé. Byly to oblasti Egypta, Sýrie, a Mezopotámie, pravlastí lidských kultur, které v té době byly silně helenizovány, ovlivněny řecko-římskou civilizací. Mezopotámie kromě toho stála pod silným vlivem civilizace íránské. Přitom si tato území zachovala i silnou vlastní kulturní tradici. Zcela vlastní byla kultura íránská, která zabírala celý Írán a poříčí Syrdarji a Amudarji – Chórezm a Sogdianu. Na východě a severovýchodě se stýkala s kulturou indickou a cizí ji nebyly ani prvky helénizmu.

Z této kulturní základny dokázali Arabové a arabizovaní nearabové vytěžit maximum pro vytvoření poměrně jednotné islámské kultury, která byla též po dlouhou dobu i jazykově jednotná. Jejím jazykem byla arabština. Jednotnost této kultury vyplývá z jednotného světového názoru tvůrců této vzdělanosti – náboženského učení islámu.

Období Umajjovské dynastie a počátky doby 'abbásové jsou ve znamení rychlé a hluboké akkulturace, při níž se Arabové seznámili s výsledky obou velkých vzdělaností, jejichž území ovládli. Tato akkulturace byla naprosto nezbytná už z praktických důvodů: bez ní nemohli Arabové počítat ani se zvládnutím běžné politické práce.

Z této doby se datují počátky arabských „národních“ věd – teologie, práva, historie aj. – a v této době se Arabové seznamují s výsledky vědy, k nimž dospěly civilizace politicky podmaněné – filosofie, lékařství, přírodních věd. Přitom ani ony „národní“ arabské vědy nebyly nikdy prosty vlivu právních a teologických principů či historiografických metod vytvořených kulturou byzantskou či íránskou. Konverze, diskuse s křesťany přinutily muslimy zabývat se formální přípravou k debatám studiem řecké logiky a dialektiky. V popředí však nestála prozatím potřeba vytvořit ucelený věroučný systém, nýbrž bylo to několik zásadních

otázek, které neměly význam jen pro teologii, nýbrž i pro politiku. Byla to především otázka vztahu víry a skutků a s tím související otázka po svobodě lidské vůle. Vznikly dvě hlavní skupiny. Qadaríje hlásala, že člověk je zodpovědný za své skutky a hájila svobodu lidské vůle. Opačné stanovisko zastávala tzv. Džabríja, která tvrdila, že lidé jsou bezpodmínečně podřízeni boží vůli. Kompromisní stanovisko mezi oběma skupinami zastávala tzv. Murdži'a, ke které se hlásili většinou i Umajjovci, která zdůrazňovala požadavek víry bez ohledu na skutky. Ty jsou predestinovány a soudit je může jen Bůh.

V Medíně byly kladeny základy výkladu Qur'ánu (tafsír). Hlavním představitelem, ranného tafsíru byl Muhammadův synovec, 'Abdulláh b. al-'Abbás.

V Medíně i v provinciích, především v Kúfě, Basře a Damašku vznikaly první sbírky tradic (*hadítů*), výroků a autentických zpráv o činech Prorokových. V Medíně to byl 'Urwa b. az-Zubajr, az-Zuhrí, v Basře Hasan al-Basrí. Důvody ke sběru tradic byly: 1) pietistické, 2) praktické. Qur'án nemohl totiž stačit na řešení všech právních otázek. Proto se hledaly paralely z doby Muhammadovy, zkoumalo se jak Muhammad v jednotlivých případech rozhodoval, reagoval. Mnoho takovýchto zpráv bylo ovšem podvržených, vytvořených z okamžité potřeby. Společenská praxe si vynucovala kladení základů k vybudování právního systému založeného na nové náboženské nauce, a vytvoření muslimské právní metody.

V souvislosti se shromažďováním Muhammadových výroků a zpráv o jeho praxi vznikaly i prvopočátky arabského dějepiscetví. I to mělo své počátky ve sbírání drobných příběhů, které byly uchovávány ústně i písemně zachycovány již od nejranějších dob.

V oblasti přírodních věd to byl umajjovský princ Chálid b. Jazíd b. Mu'áwija, který se zabýval alchymíí a medicínou. Učitelem mu byl syrský mnich.

V procesu akulturace sehráli dosud ne zcela doceněnou úlohu i vzdělanci v Sýrii a v Iráku z řad podmaněného obyvatelstva, především křesťanští mniši i vzdělanci z jiných ideologických oblastí – perští mágové a sábjci. Úloha Sýrie se však zdá být rozhodující, neboť zde, v jádru arabské říše Umajjovců, bylo mnoho těch, kdo znali plody helénistické vzdělanosti a byli díky svému vzdělání i z jazykovým vědomostem schopni ze syrštiny či snad i řečtiny překládat díla řeckých autorů, zájemcům je vysvětlovat, zpřístupňovat je po vzdělání dychtícím Arabům. Bez těchto prostředníků by akulturace nemohla nikdy proběhnout tak rychle: byla v podstatě dovršena ke konci 8. stol., na počátku 'abbásové doby, a nemohla by být tak mocným impulsem k neméně rychlému rozvoji arabské vzdělanosti, který bezprostředně potom následoval.

V umajjovské době došlo k definitivnímu zformování modlitby, hlavního kultovního projevu islámu a současně také modlitebna dostala svou základní architektonickou koncepci. Modlitební rítus, který je v islámu součástí právních předpisů, byl nepochybně ovlivněn křesťanskou liturgií, zvláště polední páteční modlitba, která je hlavním kultovním shromážděním muslimů, prozrazuje křesťanské vlivy. Podle byzantského vzoru Umajjovci (vyjma Mu'áwiji a Jazída) od osobního vedení modliteb upustili a dali se zastupovat duchovními hodnostáři, imámy, a nepronášeli také páteční proslovy, chutby, nýbrž místo nich je pronášeli kazatelé, chatíbové. V provinciích však byli místodržící imámy i chatíby při pátečních modlitbách v džámi'ú hlavního města provincie.

Chutby byly pronášeny ze zvláštních vyvýšených stolců, které byly obdobou stolce, kterého používal jako svého stanoviště ve svém domě Muhammad, když se zabýval veřejnou činností. V umajjovské době tento minbar přestal být stanovištěm vládce, soudce, jak tomu bylo i za prvních chalífů, a stal se pouhou obdobou křesťanské kazatelny. Také volání k modlitbě, adán, dostalo svou konečnou podobu.

.. Tak jako ve vzdělanosti tak také ve výtvarném umění a v architektuře období výbojů nepřineslo žádná umělecká díla. Nebylo času stavět a tak byly pro muslimské kultovní obřady zabírány a přizpůsobovány existující budovy vcelku nebo zčásti. Tak v Damašku byla zabrána východní část nádvoří kdysi Jupiterova chrámu, tehdy již křesťanského chrámu sv. Jana. V Iráku sloužil jako hlavní modlitebna klenutý sál, královského paláce v Ktesifónu. V Iránu byly zabírány zoroastrovské ohňové chrámy.

Vznikaly však i modlitebny – masdžidy – stavěné Araby. Bylo to tam, kde nebylo staveb, které by bylo možno adaptovat pro muslimské kultovní potřeby. V takovém případě sloužil za vzor Muhammadův dům, a uplatnily se tu i vlivy antických sloupových chrámů, kterých Arabové viděli v Sýrii i jinde (v Egyptě a v severní Africe) dostatek. Muhammadův dům – dár – byl čtverhranný pozemek obklopený zdí, ke které přiléhaly chýše jeho manželék, v nichž Muhammad střídavě přebýval. Dvůr byl shromaždištěm obce a Muhammadovým užším působištěm i modlitebnou pro všechny muslimy. Nové modlitebny bylo třeba budovat především v nově zakládaných městech a zde nebylo možno stavět objekty malé, nýbrž tak veliké, aby byly schopny pojmut k páteční modlitbě přinejmenším všechny dospělé muže, všechny bojovníky. Pro tento účel jako shromaždiště všeho mužského obyvatelstva, dostaly tyto rozlehlé modlitebny název džámi', „shromažďující“ modlitebna. Přitom je třeba připomenout, že džámi'y nebyly jen modlitebnami, nýbrž i politickým fórem, kde místodržící pronášel politické projevy, soudil a řídil správu provincie. V jejich sousedství byl vždy též místodržitelství příbytek a uchovávaly se zde či v guvernérově domě provinční finance.

Kúfský džámi' nebyl obklopen zdí, nýbrž byl to čtverec o straně 115 m obklopený dokola příkopem. Na straně qibly měl sloupovou síň (zulla) s dřevěným stropem neseným kamennými sloupy dovezených z nedaleké Híry.

Baserský džámi' byl patrně tomuto kúfskému velice podoben. Džámi', který dal ve Fustátu zřídit 'Amr b. al-'Ás (dodnes zachován) byl mnohem menší (50 loket x 30 loket). Byl celý zakryt střechem z palmových listů, kterou nesly palmové kmeny. Obklopovala jej zeď z vepřovic.

Tyto džámi'y byly brzy upravovány a rozšiřovány: dostaly nádvoří, sloupové síně byly stavěny z mramorových sloupů s trémovou střechem, stěny dostaly omítku, podlahy byly vydlážděny a pokryty rohožemi apod. Nádvoří (sahn) dostala hygienická zařízení, sloupové síně, které je obklopovaly (riwáq) byly různě vyzdobovány, zulla na straně qibly byla tvořena vícelodní síní.

Nejskvělejší architektonické památky z umajjovské doby se zachovaly v Sýrii, zvláště v Damašku a v Jeruzalémě, městě i pro muslimy posvátném. Jeruzalém věnoval velikou péči chalífa 'Abdulmalik. Chtěl z tohoto města, které bylo původní qiblou a cílem zázračné Muhammadovy noční cesty (mi'rádž), učinit poutní místo, když obě svatá města byla v rukou Ibn az-Zubajra a nepřístupná. Vystavěl kolem velikého balvanu v prostoru Herodova chrámu,

kteřý byl snad zbytkem chrámového oltáře, tzv. Dóm skály (Qubbat as-sachra) Je to osmiboká budova obklopující balvan, který byl uveden legendou ve spojitost s kamenem v Ka'bě. Proto byl také uctíván obcházením (tawáf). Nad balvanem se klene vysoká kopule, která sem byla dopravena z křesťanského chrámu v Ba'albaku za vlády al-Walída, kdy byla stavba dómu dokončena. Al-Walíd také zcela zabral v Damašku chrám sv. Jana a dal na celé jeho prostore vybudovat veliký džámi' s rozlehlým nádvořím a riwáq po všech čtyřech stranách, z nichž riwáq na straně qibly má uprostřed příčnou loď krytou kopulí.

Kultovní stavby dostávají v této době další charakteristické architektonické prvky. Jsou to především manáry, masivní čtyřhranné věže nahoru se zužující s krytým ochozem v horní části. Tyto věže snad jsou obdobou křesťanských sémantérií, vyvýšených cel, které byly v rozích damašského chrámu. Jedním z prvních džámi'ů s manárami byl džámi' fustátský (r. 674). Uvnitř modliteben vzniká ve stěně obrácené k Mekce výklenek (tzv. mihráb) ve kterém byl umístěn stolec pro chalífu (resp. Místodržícího) tzv. minbar. Když však byl obyčej, aby chalífa sám vedl modlitbu, opuštěn, a stolec se stal kazatelnou, byla tato kazatelna (minbar) umístěna napravo od výklenku a výklenek zůstal prázdný. Od té doby jen označuje směr modlitby. Chalífa, který se modlitby účastnil aniž ji vedl, zaujal své místo ve zvláštní lóži, zv. maqsúra, která byla od ostatní modlitebny oddělena mříží. (Mihráb má v křesťanské architektuře obdobu v chrámové apsidě, maqsúra je obdobou císařské lóže). Kromě toho, že stavěl v syrských a palestinských městech, stavěl al-Walíd i v Hidžázu. Zde byly z jeho rozkazu přestavěny džámi'y v Mekce a v Medíně. Také pozdější Umajjovci hojně stavěli. Sulajmán stavěl džámi' v Halabu a Ramle, z Hišámovy doby pochází spodní část džámi'ů v Qajrawánu.

Významné je, že z doby posledních Umajjovců, vládců následujících po Umaru II., pochází řada civilních staveb. Jsou to především vladařské paláce, nejstarší památky nekultovní architektury v islámských dějinách, které jsou roztroušeny v Syrské poušti na pomezí kulturního území a stepí.

Všichni Umajjovci opouštěli ve vlhkých obdobích Damašek, Rusáfu a jiná svá sídelní města, a odjížděli z nezdravého ovzduší měst na čistý vzduch do stepí, které dávali přednost před životem ve městě. Poslední Umajjovci tyto krátké pobyty ve stepi zvané bádiya měnili v trvalý pobyt. Bádiya vyžadovala vybudování příbytků. Z počátku byly adaptovány pozůstatky opevněných táborů z římské doby (castra), které stály na hranicích římské říše (limes), které byly současně přibližně i hranicí pouště., resp. Stepí a kulturní ze,mě. Později po vzoru těchto castr vznikaly nové stavby. Bývají to buď malé záměčky s několika místnostmi a lázni pro vladaře, při čemž družina bydlela ve stanech, nebo to byly velké paláce určené pro delší pobyt chalífy a jeho družiny, které tvoří celý palácový systém s depandacemi (takové paláce se nazývaly híra).

Příkladem malého záměčku je Qusajr 'Amra, který objevil prof. Alois Musil. Podobně jako všechny tyto záměčky a paláce je i Qusajr 'Amra bohatě zdobena malbami a mosaikami. Zde jsou významné fresky, podobizny tehdejších vladařů, mezi nimi i Umajjovců. Velikými paláci byly at-Túbá a al-Maštá (al-Mšattá). Obě stavby pocházejí z doby al-Walída II. (Qusajr 'Amra snad z doby al-Walída I.). Al-Mšattá zůstala nedokončena. Má přebohatou ornamentální výzdobu rostlinnou a zvířecí, která silně připomíná motivy íránské. Kombinací malého a velkého paláce jsou Qasr Hájir z doby chalífy Hišáma I. A Chirbet Mafdzar

v jordánském údolí patrně z téže doby, v němž se zachovaly též jedinečné plastiky (sochy postav) a mosaiková výzdoba.

Ti, kdo všechna tato architektonická díla prováděli, nebyli Arabové. Byli to architekti a řemeslníci z řad podrobeného obyvatelstva – Syřané, Aramejci Peršané či Koptové, kteří na takové stavby byli povolováni z různých částí říše podle povinností provincií dodávat pracovní síly na státní práce. Povolováni byli i mistři z Východořímské říše na zvlášť důležité práce, především na mosaiky. Je to přirozené, že všechny tyto stavby vykazují silný vliv helénistického a byzantského uměleckého vkusu, zvláště v dekoru. Dóm skály má skvělé mosaiky v obloucích ochozu kolem balvanu se scénami zahrad a vil kolem říčky Báradá podobné motivy nalezneme i na mosaikových panelech v damašském džámi'ú . Mosaikové podlahy jsou zachovány i v troskách několika paláců (Chirbet mafg'ar). Portréty v Qusajr 'Amra jsou nepochybně díla byzantského umělce a jsou současně též dokladem o nedodržování muslimského obyčeje či příkazu nezobrazovat lidi. Uplatnění polokruhového oblouku je aplikací byzantského prvku, zatímco kýlový oblouk byl užíván především íránskými staviteli.

Nejméně podlehla cizím vlivům arabská poezie, nejvlastnější umělecký projev starých Arabů. Arabská poezie prošla v té době významným vývojem, který znamenal novou vývojovou etapu. Básníci si v umajjovské době zachovali úlohu zpravodaje a proto byli živě angažováni v politickém životě. V nových poměrech se poezie stala důležitou politickou zbraní, což dalo vznik poezii, kterou bychom mohli nazvat poezií politickou. Byla panegyrická, oslavující i hanlivá, satirická. Chalífové mají své dvorní básníky, básníky mají politické skupiny a strany. Dvorním básníkem chalífy Jazída I. a 'Abdulmalika byl křesťan al-Achtal, na straně Umajjovců stál básník Džarír, a jeho básnickým i politickým sokem byl al-Farazdaq, oslavovatel 'Alího. Cháridžovci měli slavného básníka v Qatarím b. al-Fudžá'a , vůdci sekty azraqovců. V Hidžázu, v prostředí lenošných rentiérů, vzniká frivolní milostná poezie, o jejíž rozvoj se zasloužila celá řada básníků, jako al-'Ardží, al-Ahwas al-Ansári aj. , ale obzvláště pak odvážný 'Umar b. abí Rabí'a. V hidžázských svatých městech se pěstovala i poezie pijácká. Literární plody se publikovaly na schůzkách v domech zámožných dam, které organizovaly jakési literární kluby. V tomto prostředí kvetla současně i hudba, zpěv a tanec (poezie byla přednášena či zpívána za doprovodu hudebních nástrojů), které provozovaly zvlášť školené hudebnice a tanečnice, většinou otrokyně, které se kupovaly za horentní částky ze speciálních škol. Poslední Umajjovci – Jazíd II., al-Walíd II. a Jazíd III. se ve svých bádijích obklopovali více básníky a zpěváky či tanečnicemi než úředníky a politiky.

VI. HOSPODÁŘSKÉ A SOCIÁLNÍ ZÁKLADY ABBÁSOVSKÉHO CHALÍFÁTU

Když si 23. listopadu 749 dali dva bratři z 'Abbásova rodu, Abú al-'Abbás a Abú Džá'far al-Mansúr v Kúfě holdovat, zahájili formálně vládu 'Abbásovců nad arabským imperiem. 'Alíovci byli tímto manévrem zase odsunuti z politické arény, a přestože měli v Iráku, Íránu a v Medíně mnoho stoupenců, nepodařilo se jim zvrátit podzemní činností ani otevřenými vzpourami běh událostí ve svůj prospěch.

Abú l-ʿAbbás zlikvidoval fyzicky umajjovský rod, nezničil však proumajjovskou náladu v Sýrii, která se projevovala řadou nepokojů v prvním období ʿabbásovského státu a činností kurdské sekty jazídí, která se zformovala v době druhé občanské války a záhy získala neislámský charakter. Jen jedinému Umajjovci, ʿAbdurrahmánovi, jednomu z Hišámových vnuků, se podařilo utéci do Španělska, kde mezi syrskými Araby našel podporu a v r. 755-6 tam zahájil éru umajjovského státu na Pyrenejském poloostrově, jehož vladaři si činili později nároky na titul chalífy.

Nastoupení ʿAbbásů nebyla pouhá výměna dynastie. Byla to skutečná revoluce v islámu, rozhodující mezník v historickém vývoji islámské společnosti, revoluce, která byla výsledkem rozsáhlé revoluční propagandy a organizace, která odrážela sociální nespokojenost širokých vrstev obyvatelstva umajjovské říše. Revoluční hnutí, které vyneslo ʿAbbásy do popředí, bylo souhrnem různých programů a zájmů, které mířily k jednomu společnému cíli: zničit existující řád. Jakmile toto hnutí dosáhlo svého cíle, rozpadlo se do řady frakcí, které se vzájemně potíraly. Měli-li si udržet vítězní ʿAbbásy dosažené výsledky, museli odstranit vše, co se neshodovalo s jejich zájmy: Abú Muslim, který se v průběhu hnutí dostal příliš „na levo“, a byl příliš vlivný, byl r. 755 zavražděn, ʿAlíovci a chárídžovci byli tvrdě pronásledováni, jakmile projevíli nesouhlas s ʿabbásovským režimem.

Revoluce byla výsledkem rozporů politického a společensko-ekonomického charakteru, které se vytvořily mezi státem, tvrdě prosazujícím expansionistickou politiku spojenou s daňovým centralismem prováděnou na úkor arabských bojovníků tíhnoucím k usedlému způsobu života v dobytých provinciích spolu s místním obyvatelstvem a neochotných dělit se o svou „kořist“ s mocenskou elitou státu reprezentovanou Umajjovskou dynastií spolupracující s konvertovanými dehqány a privilegovanými Syřany. Nebyla výsledkem antagonismu národnostního či etnického, mezi „vládnoucími“ Araby a ovládanými Iránci, jak by se mohlo zdát z toho, že hnutí vyšlo z Iránu, z Chorásánu, a z toho, že Iránci získali v průběhu dalšího vývoje rozhodující vliv na život říše.

První a nejzřetelnější projev změny bylo přenesení sídla vlády ze Sýrie do Iráku. Symbolizovalo odvrát od helénisticko-byzantského Středomoří a orientaci k vlivům východním, které se prosazovaly zásluhou Iránců, kteří v konsolidující se ʿabbásovské vládě, nabývající charakteru despotie, získávali stále větší význam.

Žádný ʿAbbás nebyl v Damašku. Abú l-ʿAbbás as-Saffáh (750-754) sídlil v Hášimíji nedaleko Kúfy a v Anbáru. Druhý chalífa, Abú l-Džáʿfar (754-775), vlastní budovatel ʿabbásovského imperia, založil teprve nové trvalé sídlo svého rodu blízko Ktesifónu, na místě vesnice zvané Baghdád, jemuž dal jméno Madínat as-Salám (Město míru). Středem tohoto města bylo okrouhlé město, mající asi tři km v průměru. Zde byl chalífův palác, ústřední kanceláře, příbytky úředníků a dvorských hodnostářů a kasárna chorásánské gardy, která tvořila jádro armády.

Místo, na kterém bylo sídelní město založeno, bylo velmi dobře zvoleno. Leželo v úrodném a výborně obdělávaném údolí Tigridu a na kanále, který je spojoval s Eufratem, na křižovatce obchodních cest směřujících na východ do Indie, na západ do Středozemního moře, na sever a jih.

Za vlády prvních ʿAbbásů se rychle dovršil proces, který začal za posledních Umajjů. Chalífa se stal samovládcem, který svou moc zakládal na božského pověření.

Nebyl již zástupcem Proroka božího, ale zástupcem božím a dával se dokonce titulovat jako „stín boží na zemi“. Obklopoval se nádherou a složitým dvorským ceremonielem, který jej izoloval od okolního světa. Chalífové se opírali o pravidelnou armádu, odvozovali svoji moc od Boha, kterou realizovali pomocí placeného úřednictva. To byl proti Umajjovcům velký rozdíl, neboť ti svou moc opírali o svůj vliv na špičky arabské aristokracie, která jejich vůli prosazovala dále a jejich ozbrojenou mocí byly arabské kmeny, tvořící pouze část arabské vládnoucí vrstvy. 'Abbásovci byli silnější než Umajjovci, protože nebyli závislí na náladách svých poddaných, byli však slabší než jiní samovládci, protože neměli bezprostřední oporu v nějaké feudální třídě nebo kněžstvu.

'Abbásovskou společenskou pyramidu, na jejímž vrcholu byl chalífa, tvořila různě rozvrstvená třída vojenských hodnostářů a úřednictva a na něm nezávislého duchovenstva, opět různě rozvrstveného, pod nimi pak byly vrstvy obchodnické, řemeslnictvo, rolnictvo a chudina.

'Abbásovský správní systém navazoval především v oblasti fisku na zásady vytvořené v době chalífy Hišáma. Prosazovaly se však stále silněji a velmi rychle i íránské administrativní metody. To umocňoval velký příliv nových úřednických sil z řad perských klientů, kteří dělali rychlou kariéru a zaváděli íránské správní metody. Perského původu byl jistě úřad prvního ministra (wazír), hlavy státní administrativy, který podléhaje pouze chalífovi a jsa jeho výkonným orgánem, měl velmi značnou pravomoc. Pod jeho dozorem pracoval celý organizmus ústředních kanceláří, dívánů, z nichž nejdůležitější byly kanceláře armádní, peněžní a poštovní. Od státní správy byla oddělena moc soudní, kterou vykonával qádí, soudce jmenovaný chalífou. Působil jako rozhodčí při a jako notář maje moc rozhodčí a výkonnou.

Říše byla rozdělena do řady provincií (jen Irák byl řízen z ústředí). V čele provincií stáli vojenský a politický zástupce chalífy, amír, a náčelník finanční správy, 'ámil. Správa provincií a celé říše se vyčerpávala v řízení finančních záležitostí: v registraci státních příjmů a vydání, které se vlivem rozvíjejícího se hospodářství peněžního měnily z transakcí naturálních v převody peněžní. Provinci odváděly do státní pokladny vždy přebytky příjmů zbylé po odečtení vlastních nákladů. Ve městech zajišťovala pořádek a bezpečnost policie (šurta), které stál v čele náčelník (sáhib aš-šurta). Tržní záležitosti, řádnost měr, vah, cen a kvality zboží řídil muhtasib, do jehož pravomoci spadaly také záležitosti mravnostní. Úlohu orgánů zpravodajské služby plnila kurýrní služba a síť poštovních správců v provinciích.

Roli feudální třídy zastávala vrstva vojenských hodnostářů a úřednictva. Těmto funkcionářům nebyla jako úhrada za jejich služby státu dávana do užívání půda. Ta byla formálně majetkem státu, který ji formou pozemkové daně pronajímal obdávatelům. Státní funkcionáři dostávali z výnosů z této půdy svůj pravidelný a funkci odpovídající podíl, plat, zpravidla měsíční. Pokles státních příjmů v 9. stol. způsobil, že bylo zavedeno pronajímání určitých zdrojů státních příjmů – platů – jednotlivých funkcionářům, kteří byli zodpovědní za vybírání těchto platů a kteří si mohli ponechat po odevzdání určité sumy obnos, který zbyl. Státní finance se sice dočasně vzpamatovaly, ale pronájmy vedly k usurpacím v provinciích, ke ždímání poplatníků, k úplatkům, zpronevěrám a jiným nezdravým jevům. Kromě těchto funkcionářů odkázaných více či méně na příjmy ze státní pokladny, existovala vrstva perských velmožů – dihqánů – zřejmě bohatě fundovaných zemědělskými majetky, ještě z dřívějších dob, kteří se brzy protlačili mezi nejvyšší státní hodnostáře. K tomu využili nové

situace, která se vytvořila po úspěchu 'abbásovske revoluce, svého majetku a náboženské příslušnosti. Typickým představitelem této perské venkovské šlechty hmotně nezávislé na chalífech, byl rod Barmak. Pocházel z Balchu ve střední Asii a jeho členové působili jako vezíři až do r. 803, kdy je chalífa Hárún ar-Rašíd dal vyvraždit.

Vedle těchto úřednických vrstev patřili k vyšším, společenským vrstvám členové arabské rodové aristokracie: hášimovci – 'Abbásovcí a 'Alíovci mající čestný titul šaríf (pl. ašráf). Jejich zájmy hájili rodoví předáci (naqíb al-ašráf).

Na nejnižším stupni společenského žebříčku stáli otroci. Nebyli bezprávní a po propuštění nabývali všech práv svobodného občana. Byli černí otroci ('abd, pl. 'abíd), kteří byli kupováni v rovníkové Africe (na východním pobřeží Afriky) a kterých bylo používáno k hrubým pracím jednotlivě i hromadně k rozsáhlejším úkolům v zemědělství (při stavbě hrází, kanálů, kultivaci močálů, stepí) a při pracích v dolech a lomech. K domácím pracím se užívalo s oblibou Núbijců a Súdánců.

Za nejlepší platiti otroci bílí (mamlúk), kteří byli také nejvíce ceněni. Ve starší době to byli řečtí váleční zajatci. V 9. a 10. stol. to byli Slované kupovaní ve Franské říši španělskými kupci a Turci nakupovaní ve Střední Asii. Uplatňovali se jako eunuchové v harémech (ti dováženi z Jižní Francie a Itálie, kde byly „továrny“ na eunuchy). Schopných se po výcviku a propuštění se svobodu nabízely kariéry v armádě a u dvora až k nejvyšším hodnostem a úřadům. Podobně slibné kariéry se otvíraly před schopnými vzdělanými a hezkými otrokyněmi (džárija, ama) v harémech chalífů a velmožů. Jen první tři 'abbásovští chalífové byli zrozeni ze svobodných matek, ostatní byli syny řeckých, slovanských či tureckých otrokyň, které jako matky chalífů často aktivně zasahovaly do politického života.

Brzy po příchodu 'Abbásovců k moci a s přesunem těžiště říše na východ došlo k velkému hospodářskému rozvoji. Tento rozvoj umožňovalo především to, že do jediného politického celku, v němž byl možný pohyb zboží, bylo spojeno ohromné území s velkým nerostným bohatstvím, s rozvinutým zemědělstvím, které pěstovalo dlouho řadu plodin, území s poměrně hustou sítí cest a množstvím přístavů. Tato možnost oběhu zboží povzbudila především obchod – zámořský i pevninský - který kladl další požadavky na výrobu zboží, polotovarů a surovin, což dále rozvoj obchodu posilovalo.

'Abbásovska říše byla protkána množstvím obchodních cest, které se křížily v Iráku. Odtud vedly po souši na západ do Sýrie, Egypta a do severní Afriky, na východ do povodí Indu, na sever do Střední Asie a do Malé Asie. Irácký přístav Basra a Síráf ve Fársu byly východištěm obchodních cest do Jižní Arábie, východní Afriky a na Východ do Indie, na Cejlon, Jávě a Sumatru a do Číny (Kanton). Syrské přístavy a egyptská Alexandrie spojovaly islámský svět s Cařihradem, Itálií, Francií, Sicílií se severoafrickými přístavy a Španělskem, které měly své vlastní spoje s Evropou a africkými břehy. Ze severní Afriky vedly cesty do povodí Senegalu a Rudomořské přístavy egyptské byly ve spojení s Arabským polo-ostrovem. Ze středoasijských center – Samarqandu a Bucháry – a dále na sever do Skandinávie. Ze Španělska vedly cesty do střední a východní Evropy. Tato vzdálená území, střední Afrika a hlavně severní, střední a východní Evropa, byla s islámským světem spojena nepřímo prostřednictvím místních kupců, od kterých muslimští kupci nakupovali zboží z těchto území.

Území 'abbásovské říše mělo značné nerostné bohatství. Železo se dobývalo ve Fársu, Afgánistánu, Kermánu a u Ferghány v Turkestánu. Měď se těžila ve Střední Asii a u Isfahánu. Zlato přicházelo z Horního Egypta a ze Súdánu. Stříbro se dolovalo v Hindúkuši, dále byla hojná naleziště drahých kamenů, v moři se lovily perly a korály, dobývala se sůl (z moře a na Sahaře sůl kamenná). Z vod Vanského a Urmíjského jezera se získával borax, v blízkosti Čadského jezera se nacházel kamenec, v Egyptě natrium.

V zemědělství věnoval 'abbásovský režim velikou péči zavodňování a kultivaci nové půdy. Pěstovala se řada plodin důležitých pro výrobu: bavlna v Jižní Arábii, Egyptě a Persii, v Egyptě s Sýrií se pěstoval len, v Egyptě papyrus, z obilnin se pěstovala pšenice, ječmen, rýže, proso. Dále se pěstovala cukrová třtina a nejrůznější druhy zeleniny. Ovocnářství, zvláště pěstování datlí a olivníků, bylo rozvinuté. V oblasti hospodářského zvířectva byl tradiční chov dobytka, především velbloudů (dromedárů) a koní (k vojenským účelům, luxus). Z Indie bylo importováno pěstování buvolů, z Číny pěstování bource morušového. Pěstovaly se ovce, kozy a domácí kur. V mořích a řekách se lovily ryby.

Tyto zdroje umožnily rozvinutí výroby. Bylo to především zpracování kovů (zbraně a kovové nádoby v Iránu, Střední Asii a Arménii). Dalším důležitým odvětvím byla výroba textilu (v Egyptě bavlněné, vlněné a lněné látky, bavlněné tkaniny v Jižní Arábii a Damašku, hedvábí se vyrábělo v Iránu a Střední Asii). Tkaní koberců bylo rozšířeno především ve Střední Asii. V Basře a Baghdádu se zpracovávalo sklo, ve Střední Asii, Iráku a Iránu byla rozšířena výroba keramického zboží a fajánsí. Široce byla rozšířena výroba šperků a zpracování drahých kovů. Po r. 751 začal vytlačovat papír, jehož výrobní tajemství bylo získáno od Číňanů, papyrus a pergamen. První továrny na papír byly v Samarqandu a později se výroba papíru rozšířila do Iráku, Sýrie a Egypta. Na mnoha místech se vyrábělo mýdlo a voňavky.

Z ciziny se dováželo hedvábí, koření, stavební a vzácná dřeva, papír, otroci, specializovaní dělníci a mistři, zlato, zemědělské plodiny, zvířata, kožešiny, jantar, vosk, smůla, nafta aj.

Nedílnou součástí vývoje 'abbásovské společnosti v 8., 9. a 10. stol. byla její postupující islamizace a arabizace. Oba dva jevy probíhaly současně, avšak ne všude stejně silně. Oba velmi značně ovlivnily společenský a hospodářský vývoj, který se odrazil také v politice a v ideologii.

'Abbásovská revoluce připravila Araby o jejich výsadní postavení a zbavila je jejich hmotných výsad. Arabská kmenová aristokracie ztratila vliv na politické dění, arabské kmeny začaly opouštět garnisonní města a počaly se věnovat zemědělství, kočovnému či usedlému. Islámská města přestala být středisky okupantů a stala se především středisky výroby a obchodu. Arabové však neztratili zcela svůj význam. Dynastie byla vědomě arabská, arabština byl jediný úřední a kulturní jazyk. Sociální vyrovnání muslimských nearabů, především Iránců, znamenalo, že tito byli postaveni na roveň Arabům, sami se však silně arabisovali. Na druhé straně s Araby se zacházelo stejně jako s muslimy nearabského původu, Arabové se stali součástí poddaného obyvatelstva zatížení sociálními a hospodářskými břemeny stejnými s nimi, která nesli nearabové. Dokladem toho jsou občasná bouře, ku příkladu v Egyptě, jichž se zúčastnili Koptové i Arabové. Za těchto okolností se arabština šířila rychle nejen mezi muslimy nearabského původu, ale i mezi příslušníky jiných vyznání – mezi Židy a křesťany. Arabizace nebyla závislá na islamizaci a naopak. Závisela spíše na určitém národním vědomí

a na kulturní úrovni obyvatelstva. Iránci, kulturně i národně vyspělí, byli islamizováni, ale ne arabizováni. Třebaže se na tři staletí perština v literatuře odmlčela, zůstala národním jazykem Peršanů. Silně byli arabizováni, až ke ztrátě národního jazyka Syřané, Semité v Mezopotámii a Egyptané. Zde naopak islamizace nepronikla tak daleko jako v Iránu; obyvatelé měst zůstali z velké části věrní křesťanství či židovství. Severoafričtí Berbeři se plně islamizovali, zachovali se však svůj jazyk.

Sociální vyrovnání všech národností v říši, zvláště Iránců a Arabů, podporovalo teoreticky zvláštní ideové hnutí vytvořené Iránci, zvané šu'úbíja. Hlásalo názor, že nearabové jsou rovnocenní Arabům, pokud je vůbec nepředčí. Později se toto hnutí ukázalo též ve Španělsku, kde se podrobené románské obyvatelstvo podobně bránilo arabsko-berberské nadvládě.

Situace nemuslimských poddaných se nastoupením 'Abbásovců nijak nezměnila. Byli nadále občany druhého řádu, zbavení některých občanských práv, zatížení většími daňovými břemeny, vystaveni občas perzekuci. Na druhé straně měli svobodu vyznání, organizace a nabývání majetku, účasti na výrobě a obchodu a dosahovali často též vysokých i nejvyšších úřadů /vezířů, finančníků, dvorní lékáři/.

Zrovnoprávnění nearabů nevyrovnalo sociální rozpory a rychlý hospodářský vývoj Předního Východu v 'abbásovské době tyto rozpory uvedl do nových vztahů. Rozpory vyvolaly řadu hnutí a povstání, jejichž zdrojem byly hospodářské a společenské poměry; někdy tato hnutí nabývala i národnostního zabarvení. Pohnutky a cíle všech těchto hnutí byly vždy vyjádřeny v terminologii a představách náboženských. Ve společnosti, jejíž jedinou ideologií bylo náboženství, bylo transponování sociálních a jiných požadavků do sféry náboženských představ jediné možnou metodou jejich vyjádření a zprostředkování. Víra byla oficiálním uznáním existujícího řádu, kult byl vnějším symbolem jeho jednoty, příslušnost k víře a kultu byla projevem loajality. Naopak hereze znamenala kritiku režimu, apostaze jeho zamítnutí. V islámu splývají náboženské a státní politické otázky neoddělitelně, takže každé hnutí ať jeho motivy byly jakékoli, vidělo v náboženském výrazu nikoli masku, za kterou se skrývalo, nýbrž nutný, jediné možný a organický výraz. Kdykoli se vytvořilo širší organizované hnutí, s radikálnějšími cíli, zformovalo se vždy jako náboženská sekta.

'Abbásovcí museli v roce 752 zakročit proti hnutí, které usilovalo v Sýrii o restauraci Umajjovců. Tehdy se objevila též idea spasitele z umajjovského rodu, který vybuduje na světě vládu spravedlnosti. V roce 762 skončilo jedno ze ší'itských hnutí, jehož představitel se chtěl prohlásit mahdíem.

Hnutí s mnohem vážnějšími projevy a ohlasy se objevila v Iránu, kde našla také širokou podporu mezi rolnictvem. Většinou tato hnutí nesla příznaky staroíránských heretických nauk, které byly výrazem boje středních a nižších vrstev proti 'abbásovskému režimu. Nejsilněji byly ve vědomí lidu zakořeněny myšlenky hnutí Mazdakova, ke kterým islámské prostředí připojilo ještě ideje extrémního učení ší'ity. Odpravení Abú Muslima, vůdce 'abbásovske revoluce, ukázalo pravou tvář nové dynastie a vyvolalo řadu revolt.

Velmi nebezpečné a dlouho trvající bylo hnutí, kterému se do čela postavil vlastními jménem neznámý muž zvaný al-Muqanna' (Zahalený). Jeho vliv se rozšířil na Střední Asii a na Chorásán, a jeho sídlem byla Buchára. Tvrdí se, že praktikoval komunismus žen a majetku. Měl silnou oporu v chudinských a rolnických vrstvách. Komunismus ukazuje na

obnovení některých staroíránských rodových obyčejů, které jsou připisovány mazdakismu. Jeho hnutí trvalo od r. 776 do 789. Ještě delší trvání mělo hnutí vedené Bábakem (813 – 837), které se vyznačovalo velikou odolností, trváním a rozsahem. Bábakovými stoupenci byli opět rolníci, které získal rozdělováním velikých statků. Centrem hnutí byl Ázerbájdžán. Ovládlo jihozápadní Írán, kaspické provincie, a Arménii. Bylo nebezpečné nejen svou sociální politikou, nýbrž i tím, že přerušilo obchodní cesty do Střední Asie a k Černému moři.

Oficiální náboženskou ideologií byla islámská sunna, Muhammadovo učení a jeho životní a státnická praxe, kterou propracovávali islámští teologové a právníci. Dynastie podporovala rozvoj náboženských studií, neboť kladný vztah ideologů – teologů a právníků – k ní byl nejvýznamnější oporou její vlády. Dynastie se hlásila ke směru, který hlásal, že je věrným podáním Muhammadovy nauky a který uchovával vytvoření uceleného náboženského dogmatického systému a islámského právního řádu v rámci tohoto učení.

VII. ROZKLAD ABBÁSOVSKÉ ŘÍŠE **A ROZMACH POLITICKÉ MOCI ŠÍ'Y**

V období, kdy Abbásovcí položili základy svému politickému systému a kdy došlo k mohutným společenským a hospodářským přeměnám, tj. ve 2. pol. 8. stol. a na počátku 9. stol. nedošlo k žádným významným událostem v zahraniční politice. Říše nezískala žádná nová území, se střídavým štěstím pokračoval boj s tradičními soupeři, s Byzancí a na východě a ve Střední Asii s Turky, a nepřinesl žádné straně trvalé zisky.

Po mnoha stránkách bylo toto období vrcholnou dobou islámské říše. Bylo to především po stránce politické celistvosti. Vládcí tohoto období – al-Mansúr (754-775), al-Mahdí (775-785) a Hárún ar-Rašíd (786-809) – byli významné osobnosti, které udržely říši vcelku za aktivní pomoci perské aristokracie, jejíž úlohu představovala na baghdádském dvoře dynastie vezírů z rodu Barmakova. Fyzické zlikvidování této rodiny chalífou ar-Rašídem (803) bylo první událostí, která otřásla říší, neboť vzbudila nedůvěru íránské aristokracie k baghdádským chalífům. Druhým, mnohem osudnějším zásahem do politického života státu, bylo ar-Rašídovou rozhodnutí rozdělit celou říši na dvě části mezi své dva syny al-Amína a al-Ma'múna. Starší al-Amín dostal západní část říše s Irákem, zatímco mladší al-Ma'mún dostal východ (sídlo Nišápúr) a byl svému bratru podřízen. Po ar-Rašídově smrti (809) vzplanul mezi oběma bratry boj, ve kterém se podařilo al-Ma'múnovi zvítězit za vydatné podpory íránské nobility, která byla na jeho stranu přitahována jeho osobními vlastnostmi a snad i tím, že měl matku Peršanku. Po vítězství opustil al-Ma'mún myšlenku přenést své sídlo do Merwu v Chorásánu a podržel Baghdád jako svou residenci.

Ar-Rašídovo rozhodnutí rozdělit říši na východní, íránskou část a západní, víceméně arabskou, může ukazovat na to, že si uvědomoval neudržitelnost existující politické jednoty říše, že tím chtěl předejít rozpadu říše na státy ovládané místními vládci a současně vyjít vstříc snahám šu'úbíje, která usilovala o dosažení sociální a politické rovnosti s Araby i o právo na vlastní politickou vládu – 8/9. st. Jeho úmysl ztroskotal, a říše, kterou jeho syn al-Ma'mún ve svých rukou opět sjednotil, se pomalu začala drobit.

Na západě politický rozpad začal již dříve. V roce 756 se osamostatnilo Španělsko pod vládou umajjovského emíra. V okolí severoafrického města Sidžilmásy vzniklo panství berberského rodu Midrář v r 772. Okolo roku 776 vznikl v okolí města Táheru stát rodu

Rustam, který za vzrůst své politické moci vděčil aktivitě proti'abbásovske agitace cháridžovské radikální sekty ibádíja. Ší'itská byla dynastie Idrísovská, která sídlila ve městě Fásu, která ho v r. 808 založila. Velkou část severní Afriky (dnešní Tunis, východní Alžírsko a Tripolsko) zabíralo území, které od počátku 9. Stol. ovládala dynastie Aghlabovská. Ta odváděla baghdádkým chalífům roční tribut, takže zaujímala vůči Baghdádu vazalské postavení.

Zanedlouho potom, když v r. 821 v Chorásánu vznikl stát rodu Táhirova, začal politický rozpad říše i na východě. Tato provincie a sousední Transoxanie byly v oné i pozdější době středisky íránského živlu. Byla to starobylá kulturní území Iránců s vyspělou kulturou hmotnou i duchovní a není divu, že zde začala íránská národní renesance. Sem byli vytlačováni Iránci ze západních částí Iránu tlačeni na východ arabskou expanzí. Pro politické oživení bylo významné to, že tamní feudální rody přestoupily na sunnitský islám a napojily se na politický a kulturní život arabské islámské říše. Tato situace nebyla v celém Iránu. Jih se držel zoroastriánství a současně trpěl cháridžovskými a jinými nepokoji. Střední Írán byl silně ší'itský a v dané situaci neovlivňoval vývoj státu.

Táhirovský stát (821-873) založil al-Ma'múnův místodržící Táhir, když svou samostatnost vyjádřil příkazem vynechat chalífovo jméno v páteční modlitbě. Význam táhirovského státu tkvěl především v oblasti politické. Tehdy muslimští Iránci vytvořili pod patronací arabského vládnoucího rodu poprvé vlastní politický celek a současně ochranný val proti útokům ze středoasijských stepí. Vlastní kulturní život na svém dvoře v Nišápúru neměli čas vytvořit, zůstali uvnitř rámce islámsko-arabské vzdělanosti své doby. Brzy jim v Sístánu, provincii jižně od Chorásánu ležící, vyvstal vážný soupeř. Obyvatelstvo Sístánu vytvořilo během bojů s cháridžovci a jinými skupinami bouřícího se obyvatelstva, obrannou organizaci, do jejíhož čela se dostal mědikovec (saffár) Ja'qúb b. Lajt. Se svým lidovým vojskem, v němž udržoval přísnou kázeň, pronikl několikrát do jižního Iránu, do Fársu, a začal pronikat do Chorásánu, až v r. 873 dobyl Nišápúru a zničil táhirovský stát. Vztah saffárovskeho státu k Baghdádu se ustálil, když jej chalífa jmenoval vládcem na území, které ovládal. 'Amrovi se nepodařilo tento stát, který za svůj vznik vděčil lidovému hnutí, udržet na dřívější výši. V roce 900 podlehl síle sámánovské říše a r. 902 byl v Baghdádu popraven.

Sámánovci založili svou moc v první pol. 9. stol. jako táhirovští místodržící v západní Transoxanii (Buchára, Samarqand). Když Saffárovcí zničili táhirovský stát, Sámánovci se osamostatnili (873). Uznávali suverenitu baghdádkých chalífů, ve skutečnosti však byli samostatnými vládci. Jejich význam vzrostl, když spolupracovali s chalífy na zničení saffárovskeho státu. Když se Sámánovci Ismá'ílovi podařilo 902 Saffárovice odstranit, stala se jeho dynastie vládnoucí mocí v Iránu po celé 10. Stol. Se Sámánovci se dostala plně k moci poprvé stará perská feudální aristokracie, která převedla ke znovuzrození íránskou národní kulturu a zasloužila se o návrat perštiny do literárního života po jejím třistaletém odmlčení. Vůdčí úlohu sehráli íránské feudály, jejichž společenské postavení se islamizací nezměnilo, již při vzniku táhirovského státu, avšak netvořili vladařskou rodinu jako v případě Sámánovské dynastie. Na sámánovském dvoře se sdružovali persky píšící literáti, především básníci (již u Táhirovců a Saffárovců), kteří obrodili íránský hrdinský epos. Za Ismá'ílova vnuka Nasra II. (913-943) byl hlavní literární postavou jeho dvora básník Rúdakí (+941) a za Núha I. (943-954), básník Daqíqí, který do nové perštiny poprvé převedl staroíránské eposy v Knize králů – Šáhnáme, avšak své dílo nedokončil. Za významný kulturně politický čin je třeba považovat překlad světových dějin at-Tabarího do perštiny, díle, které arabsky napsal Íránec a věnoval v něm mnoho místa starým íránským dějinám a všiml si v něm především

vývoje islámského východu a Iránu. Odstředivé síly způsobené feudálním systémem sámánovského státu, růst vlivu různých feudálů, vedly k vnitropolitickým obtížím, které komplikoval rostoucí vliv místní turecké vojenské aristokracie a spory uvnitř dynastie. Poslední sámánovští vládci požádali o pomoc proti odbojným feudálům turecké vládcy z Ghazny, sultána Sebüktegina a jeho syna Mahmúda, kteří se osamostatnili ve 2. pol. 10. stol. na indickém pohraničí v dnešním Afgánistánu. Ghazenští vládcové Sámánovcům zpočátku pomáhali, později však jejich provincie zabírali, až v r. 1003 všechna sámánovská území ležící na jih od Amudariji připojili ke svému státu. Severní území Sámánovské říše ovládli turečtí Qarachánovci, jejichž území se rozprostíralo dále na východ a severovýchod.

Teritoriální a politické štěpení říše 'abbásovských chalífů bylo prvním výrazným příznakem změny v historickém vývoji. Druhým byly sociální změny ve vládnoucí vrstvě. Nástup Abbásovců odstavil z předního místa v politickém životě Araby, a ti nebyli již ochotni konat jako jediní vojenskou službu. Kromě toho se již značně asimilovali v novém prostředí a navázali s ním spojení. Íránci se v procesu politického rozpadu nejevili jako vhodný a spolehlivý zdroj pro elitní vojenské sbory, které stát potřeboval. Již při dobývání Střední Asie poznali Arabové vojenské schopnosti Turků, kteří, když v zajetí přijali islám, konali ve vojsku výborné služby. Na ně nyní zaměřili chalífové svou pozornost při vytváření jádra své armády. Na počátku 9. stol. započali systematicky nakupovat turecké otroky pro svou stálou armádu, která byla současně jejich tělesnou gardou, na kterou stále více přenášeli vojenské úkoly. V roce 833 byly odstraněny arabské kmenové výzvy, a byly zrušeny poslední dotace pro arabské bojovníky. Tito turečtí otroci (mamlúk) vytvořili záhy zvláštní samostatnou společenskou vrstvu, která počínaje vládou chalífů al-Mu'tasima (833-842) a al-Wáṭiqem (842-847) nabývala stále většího vlivu. Současně chalífové stále více pozbývali nad ní moci, až sami se stali loutkami v rukou nejvyšších hodnostářů této gardy, kteří mohli podle své vůle dosazovat chalífy a sesazovat je, nemluvě ani o zcela volném nakládání se státními prostředky. V roce 935 byla zřízena hodnost a úřad nejvyššího velitele gard (amír al-umará'), aby bylo vyjádřeno vedoucí postavení velitele gardy v hlavním městě nad veliteli ostatních částí říše. Na tomto vývoji nezměnilo nic několikrát přeložení sídelního města chalífů. V roce 836 založil chalífa al-Mu'tasim (833-842) asi 100 km severně od Baghdádu na Tigridu nové hlavní město Sámarrá (z ar. Surra man ra'á), které jím zůstalo za vlády jeho nástupců al-Mutawakkila (847-861) a al-Mustansira (861-862) až do r. 883, kdy se chalífa al-Mu'tamid (870-892) přestěhoval do Wásitu (založil jej al-Hadždžádž b. Júsuf) odkud se v r. 892 přestěhoval opět do Baghdádu, který se pak již natrvalo stal sídlem 'abbásovského chalífátu.

Sociální změny prohlubovaly i obtíže hospodářského rázu. Politické štěpení říše neuškodilo hospodářství odštěpených provincií, ani jejich kulturnímu vývoji. Uškodilo však ústřední státní pokladně, která jen se stále většími obtížemi kryla výdaje s rostoucím luxusem dvora a výdaje spojené s narůstající byrokracií. Tyto obtíže se odrazily dále ve správních nepořádkách, korupci a podobných jevech, které krizové stavy dále prohlubovaly.

Chalífové řešili tento problém tím, že pronajímali státní důchody. Dálo se to zpravidla tak, že místní úředníci byli nájemci daní a poplatků. Jejich povinností bylo odvádět pevně stanovený obnos (nájemné) státní pokladně a zbytku použít k úhradě nákladů spojených s vybíráním příslušného druhu důchodů (= placení úředníků aj.) a jako svého vlastního osobního příjmu, který byl náhradou za státní plat.

Díky tomuto systému došlo ve 2. pol. 9. stol. k osamostatnění Egypta. Také egyptské důchody byly pronajímány od pol. 9. stol., zpravidla tureckým dvořanům, kteří jak bylo zvykem, neodjížděli však do svých provincií, nýbrž zůstávali v hlavním městě a dávali se zastupovat v provinciích svými úředníky. Jeden z takových místodržících vyslal do Egypta svého zmocněnce, Ahmada b. Túlún, syna tureckého mamlúka. Ten však brzy přestal posílat určený poplatek jak svému nadřízenému, tak i státní pokladně (počínaje r. 868) a v r. 878 připojil k Egyptu také Sýrii. Využil totiž obratně obtíží, ve kterých se chalífa ocitl, když v Iráku vypuklo v té době nebezpečné povstání černošských otroků (zengů), kterých se užívalo ke kolektivním pracem stavbě kanálů a vysoušení bažin v jižní Mezopotámii. Až po likvidaci tohoto povstání v r. 883 se al-Muwaffaq, bratr vládnoucího chalífa mohl věnovat egyptskému vládci. Ahmadova vláda přinesla Egyptu prospěch. Pozvedlo se zemědělství a řemeslná výroba a země žila v poměrném blahobytu. Ahmad založil nové residenční město al-Qatá'i, které mělo svou výstavností soupeřit se Sámarrá a Baghdádem. Ahmad zemřel 883 a jeho syn Chumárawah dokázal udržet zděděný stát a ještě jej rozšířit o severní Sýrii a severozápadní Mezopotámii. Byl však donucen odvádět lenní poplatek do Baghdádu. Nákladný dvůr a svatba jeho dcery s chalífou vyčerpaly stát natolik, že když 896 náhle zemřel, jeho říše se za vlády jeho synů rozpadla a v r. 905 se všechna její území vrátila zpět pod přímou vládu Baghdádu.

Dlouho se však nadvláda chalífů nad Egyptem neudržela. V roce 935 se v Egyptě osamostatnil potomek tureckého knížete ze Střední Asie, z Ferghány, Muhammad b. Tughdž, který se nechal chalífou titulovat starým titulem své rodiny „ichšíd“. Po jeho smrti vládl jako poručník jeho dvou synů jeho důvěrník Káfúr, habešský kleštěnec. Ten po smrti obou Ichšídových synů v r. 966 dosáhl toho, že mu chalífa přidělil Egypt jako doživotní úděl.

Současně s těmito politickými procesy probíhal důležitý vývoj v oblasti ideologie, který odrážel politické aspirace opozičních skupin a frakcí bojujících proti vládě Abbásova rodu, který reprezentoval vládu islámské orthodoxy. Již od dřívějších dob tvořila opozici proti sunně ší'a, strana stoupenců nároků rodiny chalífy Alího, která v tomto období počínaje r. 750 do r. 1000 prošla velmi závažným vývojem.

Mezi ortodoxií, sunnou a ší'ou, nebylo dlouho podstatných rozdílů ve věrouce a právu kromě názoru na volbu chalífy. V 9. Stol. přijala ší'a některé dogmatické zvláštnosti jedné z teologických škol ortodoxie, mu'tazily. Bylo to především pojetí boží jedinnosti (tauhíd), nutné boží spravedlnosti ('adl) a pojetí svobody lidské vůle. Hlavní rozdíl v dogmatu byl ten, že ší'a přidala k hlavnímu článku víry (jedinost boží a prorocké poslání Muhammadovo) ještě článek o výhradním právu Alího a jeho potomků na hodnost imáma titul knížete věřících. Alí nebyl však jen hlavou obce, ale mystickým druhem božím (walí Alláh) byl považován za vtělení, inkarnaci božské podstaty, božího světla, které počínaje Adamem prošlo všemi proroky, až přešlo z Muhammada na alího a jeho potomky (prostřednictvím sňatku mezi Alím a Muhammadovou dcerou Fátimou). Tato okolnost povznáší členy této rodiny nad ostatní lidi, zbavuje je hříchů a činí z nich neomylné autority ve věcech víry, které je nutno bezpodmínečně poslouchat. Toto dogma způsobilo však schizmata a rozštěpení ší'y na řadu směrů podle toho, kterého z Alího potomků ta určitá skupina považovala za „skrytého imáma“, který odešel do ústraní, kde očekává svůj čas, je neviditelnou hlavou obce, aby přišel mezi lidi jako „mahdí“ a založil na světě říši míru a spravedlnosti. Smrt šestého imáma Ğa'fara v roce 765 rozdělila ší'u do dvou velkých skupin podle toho, zda za skrytého imáma byl považován Dža'farův syn Músá (músawíja) nebo Ismá'íl. Músawíja uznávala pak za své

imámy Músovy potomky až do 12. imáma Muhammada, který záhadně zmizel (jestli vůbec žil), ukryl se a jako „pán času“ očekává konec světa, aby tehdy svět spasil. Iṭnāʿašarija měla v první době své existence malý politický význam a její doktriny byly poměrně umírněné. Její význam vzrostl, když se za Safíjovců stala oficiálním státním dogmatem v Iránu a zůstala jím od té doby až dodnes.

Mnohem významnější politicky byli stoupenci sedmého imáma, Músova bratra, Ismáʿíla a pátého imáma, Džaʿfarova strýce Zajda. Zajdíja stojí sunně nejbližše. Její politické úspěchy nebyly veliké, ale trvanlivé. V roce 897 se jim podařilo vytvořit v Jemenu malý stát, který se stal jádrem zajdovského státu, jehož imámové vládli Jemenu až do doby zcela nedávné.

Ismáʿílija vytvořila velmi svéráznou organizaci a dogmatický systém naprosto odlišný od ostatních šíʿitských skupin a od sunny. Pojala do svého učení mnoho extremistických a revolučních nauk z jiných hnutí. Její doktrina je dvojí – vnější (záhir), určená veřejnosti, která se ve věrouce shoduje s učením šíʿy, a vnitřní (bátin), která má řadu myšlenek převzatých z novoplatonismu a indických nauk a je založena v podstatě na nauce o inkarnaci božství a číselných řad. Podle ní se Bůh vtělil do sedmi mluvčích (nātiq): Adam, Nůh, Ibráhím, Músá, Jasúʿ, Muhammad a Muhammad b. Ismáʿíl al-Mahdí. Tito mluvčí přinášeli vždy dokonalejší učení. Jeho šířením bylo pověřeno vždy sedm po sobě jdoucích imámů, z nichž první byl mlčící (sámit) a byl pomocníkem každého ze sedmi mluvčích: Sét, Sém, Ismáʿíl, Hárún, Petr, ʿAlí a ʿAbdulláh b. Majmún al-Qaddáh, tvůrce této emanační teorie. Učení sedmého mluvčího bylo aplikací arabsko-helénistické přírodní filosofie, jak ji podává filosofická encyklopedie tzv. „bratři čistoty“ (ichwán as-safáʿ), kteří byli sami s ismáʿílíji ve styku. Stoupenci sekty byli do těchto tajných dogmatických a také organizačních principů zasvěcováni postupně nejprve v sedmi, později devíti stupních. Nejvyšší stupeň znamenal znalost celého systému této tajné organizace vybudované podobně jako později v Evropě organizace zednářské. Učení bylo šířeno propagandistickou sítí, kterou vedli „misionáři“ (dáʿí), kteří podléhali nejvyššímu ideologickému vůdci (sámitovi a jeho potomkům), tzv. velkému dáʿí. Hnutí se rychle šířilo a udržovalo se přes ostražitost ʿabbásovske policie díky tomu, že učení prikazovalo v případě nutnosti zapřít příslušnost k sektě a znalost jejího učení a prohlásit se třeba za stoupence sunny (t. zv. taqíja). Jinou příčinou, proč se učení sekty šířilo, byla sociální situace v islámských zemích na počátku 10. stol. Potlačení rolnických povstání v Iránu a otroků v Iráku neodstranila nebezpečí dalších nepokojů, soustředění kapitálu, výroby a směny do měst vytvořila početnou a nespokojenou vrstvu městské chudiny. Na tyto společenské vrstvy se obraceli ismáʿílíjští propagandisté, kteří od svých stoupenců vyžadovali naprostou poslušnost při plnění rozkazů vydávaných vedením sekty.

Politické aspirace uskutečnila ismáʿílija nejprve na arabském pobřeží Perského zálivu u Bahrajnských ostrovů. Bylo to území odlehlé a nepřístupné s rozmanitým obyvatelstvem, v němž bylo mnoho ze vzbouřených černochů z jižního Iráku. Zde se uchytila odnož ismáʿílije, nazývaná podle svého předáka Hamdána Qarmata, qarmatíja. Její ozbrojené oddíly na počátku 10. stol. několikrát poplenily Sýrii, Palestinu a severní Mezopotámii, ohrožovaly poutní karavany do Makky a v r. 930 dokonce Makku oblehly, dobyli ji a uloupili posvátný kámen z Kaʿby (vrácen zpět v r. 951). Qarmatský stát (hl. m. al-Hasá) existoval ovládaje střední a východní Arábii a svatá města Hidžázu, asi dvě stě let, až byl zničen jiným ismáʿílíjským státem, dynastií fátimovských chalífů vládoucích v Egyptě.

Ismá'íljská propaganda dosáhla velkých úspěchů v severní Africe, kde již od dřívějška bylo široce rozšířeno cháridžovské hnutí. Na konci 9. stol. vyvolal ismá'íljský agitátor Abú 'Abdulláh aš-Ší'í z Jemenu povstání berberského kmenového svazu Kutáma v Aghlabovské říši. Panství Aghlabovců bylo tímto povstáním v r. 909 zničeno a do rukou ší'y se dostalo velké území. Aghlabovský stát zaujímal velkou část arabského Západu, byl ve styku se severoafrickým panstvím španělských Umajjovců. Od r. 831 Aghlabovci pronikli na Sicílii, která v muslimské moci zůstala až do r. 1061, do jejího ovládnutí Normany. Bohatý kulturní život, který se na Sicílii pod muslimskou vládou rozvinul díky plodnému kontaktu kultury křesťanské a islámské, měl podobně jako v té době též ve Španělsku velký význam pro styk křesťanské Evropy s islámskou civilizací. Tento plodný styk trval i poté, co Sicílii obsadili Normané a vliv arabské kultury byl tam patrný až do po. 13. Stol. Kromě Sicílie se Aghlabovcům podařilo proniknout i do Itálie, na delší dobu se uchýlili u Tarenta a u Bari, dvakrát ohrožovali Řím (846, 849) a přinutili papeže odvádět jim poplatek.

Do čela ší'itského hnutí, které na čas odsunulo cháridžovskou propagandu, se dostal rod, který odvozoval svůj původ od Proroka a jeho dcery Fátimy. Z jejího jména pochází název této dynastie, Fátimovci. Syn zakladatele hnutí, 'Ubajdulláh (podle něho nazývají sunnitští historikové Fátimovce též 'Ubajdovci), který byl snad jen „pověřeným imámem“ svaté rodiny, se dostal po pádu Aghlabovců do čela nového státu, který upevnil a rozšířil na úkor okolních severoafrických států: zničil stát ší'itských Idrísovců sídlících ve Fásu, Rustamovce a Midrárovce.

Fátimovští vládci neuznávali nejen v politické praxi svrchovanost 'abbásovských chalífů, nýbrž i v teorii. Prohlásili sebe samotné za jedině oprávněné vést celou islámskou obec a titulovali se chalífy a knížaty věřících. Museli proto přirozeně usilovat o zničení 'abbásovské moci usurpované dočasně na úkor legálních a skutečných vůdců obce. Proto jim nemohlo stačit panství v severní Africe a nutně museli šířit svůj vliv dále na východ směrem k Baghdádu. Marně však 'Ubajdulláh podnikl dvakrát pokus o podmanění nejbližší důležité 'abbásovské provincie, Egypta. Až rozklad po Káfúrově smrti a obecná nespokojenost v Egyptě spojená se sympatiemi širších vrstev s možnostmi změny režimu, poskytly čtvrtému fátimovskému chalífovi al-Mu'izzovi příležitost intervenovat do egyptských záležitostí. V roce 969 vypravil pod vedením mamlúka evropského (slovanského?) původu, Džauhara, velkou armádu, se kterou Džauhar celý Egypt v témže roce ovládl. Na znamení počátku nové epochy zřídil tento pro svého chalífu nové sídelní město, které bylo nazváno al-Qáhira. Zde založil také hlavní modlitebnu nazvanou al-Azhar (973), která se záhy stala střediskem ismá'íljské propagandistické aktivity v celé oblasti Předního Východu. Dodnes je al-Azhar jedním z hlavních středisek islámské tradiční kultury a náboženských a právních věd. Na konci 10. stol. bylo v Káhiře zřízeno další ideologické centrum, zvané Dár al-'ilm, které však nemělo dlouhého trvání.

Fátimovské armády obsadily rychle Palestinu a Sýrii. Tam vešly do styku s mocí baghdádských vládců, které podporovali qarmaté z Bahrajnu, kteří odmítali uzнат fátimovského chlífu za hlavu ismá'íljského hnutí. Tyto komplikace přiměly al-Mu'izze přesídlit do Egypta. Svou vládu nad Sýrií Fátimovci udrželi přes další pokus qarmatů vytlačit je odtud a přes pokusy halabských vládců z rodu Hamdánova, zmocnit se území, která jim Fátimovci vzali. Jak qarmaté, tak Hamdánovci fátimovské síle podlehli a jejich území byla přivtělena k fátimovské říši na počátku 11. stol. Svého vrcholu dosáhla Fátimovská moc v 11. stol. za vlády jinak slabého chalífy al-Mustansira (1036-1094), kterému stáli po boku

vyčníkající vezíři, především emír Badr al-Džamálí, původem Armén, a jeho syn al-Afdal. Tehdy v mnohém ohledu Fátimovci převýšili baghdádské vládce. Fátimovci ovládali téměř celou severní Afriku, Sicílii, Egypt, Palestinu, Sýrii, západní Arábii a v r. 1056 – 1057 dal vyhlásit vzbouřivší se profátimovský emír suverenitu egyptských chalífů s kazatele baghdádských džamíí. To byl však úspěch dočasný, který znamenal konec růstu fátimovské moci. Pak nastal pozvolný úpadek, který se projevoval prosazováním se různých politicky silných dvořanů a vojenskými revoltami, podobně jako tomu bylo na baghdádském dvoře.

V čele státu fátimovského stál neomylný imám, chalífa, jako absolutní vládce, který svá vladařská práva obdržel z boží vůle dědictvím uvnitř Bohem vyvolené rodiny. Systém byl přísně centralizován a hierarchizován, rozdělen do tří velkých celků: do oblasti ideologické, vojenské a správní. V čele vojenské a správní oblasti stál vezír, chalífovi podřízený civilní úředník. Ideologickou oblast řídil nejvyšší dá'í, jemuž podléhal celý systém nižších dá'íjů. Význam těchto osobností byl evidentně politický. Propagandistický aparát řídil ideologická centra a učiliště, vedl agitační činnost celé ismá'ílíje, která nebyla v moci Fátimovců. Působení této ismá'ílíjské agitace se projevovalo jak neustálými nepokoji a bouřemi od Iráku do Indie, tak i odrazem ismá'ílíjského světového názoru v dílech některých představitelů muslimské inteligence (básníci al-Mutanabbí (+ 965), Abú'l-'Alá' al-Ma'arrí (+ 1057) a encyklopedisté z Basry – Bratři čistoty, jejichž pojednání jsou prodchnuta ismá'ílíjskou ideologií, novoplatonismem, indickými naukami, pythagoreismem a jinými učenými, z nichž ismá'ílíja čerpala. Tato pojednání baserských učenců měla silný ohlas v celém islámském světě od Pyrenejského poloostrova až do Indie).

Zvláštní epizodou fátimovské vlády bylo období chalífy al-Hákima (996 – 1021), který vydal řadu podivných nařízení (různé zákazy a příkazy týkající se žen, obchodu, jídla a jinověrců a pod) a vyhlásil se za nátiqa (boží inkarnaci) za pomoci svého velkého dá'ího ad-Darázího. Když v únoru 1021 al-Hákim za tajemných okolností zmizel, ad-Darází byl nucen z Egypta uprchnout. Odešel do Sýrie, kde jeho učení o Hákimovi jako mahdímu našlo odezvu u obyvatel libanonských hor, kteří vytvořili sektu drúzů.

Doba fátimovské vlády přinesla Egyptu velký hospodářský rozvoj. Fátimovci si uvědomovali význam obchodu jak pro prosperitu státu, tak i pro šíření svého ideologického a politického vlivu. Al-Mu'izzův vezír, islamizovaný baghdádský žid Ja'qúb b. Killis, finančník velkého formátu, který zavedl velmi dobrý daňový a správní systém, který vydržel po celou dobu fátimovské vlády, zahájil rozsáhlé obchodní styky s okolními státy, které pak později vládci udržovali. Fátimovci byli v čilém obchodním styku především s Evropou, se kterou měli již dobré styky ve svém „túnisském“ období, především se Španělskem a Byzancí. Obchod s muslimskými státy v Asii byl méně živý. Jejich obchodníci nebyli tam vítáni, protože jim v patách následovali agitátoři a propagandisté. Velmi důležitý byl vývoj fátimovských obchodních styků s Indií. Fátimovcům se totiž podařilo svést obchodní cesty vedoucí s Indie do Perského zálivu a Iráku, do Rudého moře a do nilského údolí. Je nasnadě, že tato změna měla neblahý vliv na sociálněekonomickou situaci v Iráku a na politickou moc vládců v Bagdadu.

Rozmach ší'itských doktrin byl podmíněn společenským vývojem v islámském světě. Vyjadřoval na jedné straně nespokojenost některých národností, především Íránců a tím, jak se uskutečňují jejich politické aspirace, a na druhé straně vyjadřoval sociálně ekonomickou opozici některých společenských vrstev proti existujícím společenským poměrům. Ale ani

sunna nebyla ušetřena určitých změn, které do ní vnesl vývoj. Konvertité íránského původu, zvláště z řad intelligence, nebyli spokojeni s prostotou nauky ortodoxního islámu. Uchylovali se k pokusům uvést islámské učení do spojitosti s vlastními íránskými naukami, zvláště s manicheismem. Avšak pronásledování islámských manichejců v letech 780-840 tyto změny paralysovalo. Nový impuls dostala sunna z řeckých myšlenkových proudů filosofických a vědeckých, s jejichž pomocí ortodoxní směr zvaný mu'tazila se snažil řešit otázky pojmu Boha, jeho jedinnosti, přívlastků, vztahu k lidem z hlediska jeho spravedlnosti a zodpovědnosti za člověka a otázky svobody lidské vůle a zodpovědnosti člověka za sebe před Bohem. Učení mu'tazily získalo rychle stoupence a stalo se za vlády chalífy al-Ma'múna oficiální naukou až do r. 847 (nastoupení al-Mutawakkila), kdy byla obnovena vláda původní orthodoxy a mu'tazila byla pronásledována stejně jako do té doby byla pronásledována stará orthodoxy. Tento boj uvnitř orthodoxy, do něhož byli vtaženi i chalífové, přispěl nepochybně na ideologickém poli k poklesu autority chalífů stejně jako politický prestiž chalífů snižoval teritoriální rozpad jejich říše, vnitropolitické potíže a růst moci tureckých gard. Tento vývoj nepochybně napomáhal i růstu heterodoxních nauk ší'itských sekt. Potlačení mu'tazily neznamenal konec theologických spekulací, které mu'tazila dovedla metodou scholastických disputací (kalám) ke značné dokonalosti. Snahy orthodoxy vyrovnat se s výsledky mu'tazilitských spekulací našly svého dovršitele v al-Aš'arím (+ 941), který využil mu'tazilitské dialektiky, logiky a některých dogmatických formulací k vytvoření orthodoxní theologické metodologie, která se v průběhu dalších desetiletí prokázala jako velmi užitečná a stala se důležitou součástí ortodoxní teologie.

Kritické společenské poměry v 10. stol. přispěly k rozvoji islámské mystiky. Ta měla značný význam pro široké masy obyvatelstva a v 9. a 10. stol. dosáhla svého vrcholného stadia především ideologicky.

Abbásovští chalífové byli ve 2. čtvrtině 10. stol. ohroženi velmi vážně v samotném Baghdádu. Tak hluboce poklesla jejich autorita a tak málo byli chráněni před dravými aspiracemi vladařů z jiných částí islámského světa. V Dajlamu, provincii ležící na jih od Kaspického jezera, vzniklo panství ší'itského rodu Bújovců ve 30. letech 10. stol., jehož panství se rychle rozrůstalo.

Čtyřicátá léta byla ve znamení kritického vývoje v Iráku. Během čtyř let se vystřídali dva chalífové, kteří byli zcela v rukou svých emírů – chalífa al-Muttaqí (940 – 944) byl z Baghdádu vypuzen svým místodržícím v jižním Iráku, a oslepen a sesazen emírem, který nakrátko obnovil jeho vládu v Baghdádu. Nový chalífa byl dosazen klikou emírů. Kritičnost situace, kterou zvyšoval hlad v hlavním městě, využil Bújovec Ahmad. V roce 945 obsadil Baghdád, odstranil emíry dosazeného chalífu al-Mustakfího a dosadil nového chalífu, al-Mutí'a (946-974). Ten uznal Bújovce jako své majordomy a udělil Ahmadu b. Búja titul malik (král), hodnost emír al-umará' a čestný titul mu'izz ad-daula. Pro chalífu měla tato událost neblahé důsledky: Ší'itský Íránec vykonával nejvyšší moc nad hlavou sunnitské obce.

Ahmad b. Búja byl vládcem jedné části bújovské říše, v Iráku a Kermánu. Jeho druzí dva bratři, 'Alí a Hasan, vládli nad dalšími částmi Íránu. Po jejich smrti se říše nezhroutila, třebaže mezi jejich nástupci propukaly boje. Celou říši sjednotil ve svých rukou nejvýznamnější Bújovec, Abú Šudžá' 'Adududdaula (od r. 949). Po jeho smrti v r. 983 se teprve rozpadla bújovská říše, když se její východní poloviny zmocnili vládci z Ghazny.

Neurovnané a neklidné poměry vnitropolitické 'abbásovského státu nedovolovaly chalífům ani jejich bújovským poručníkům věnovat se nepřátelům islámu, zvláště křesťanské Byzanci. Jejich stát však nebyl v přímém kontaktu s Byzantskou říší. Na byzantsko-muslimském pomezí vytvořila arabská dynastie Hamdána, náčelníka arabského kmene Taghlib, v severní Mezopotámii a Sýrii vlastní stát, jemuž v čele stáli dva bratři Hasan a 'Alí. První z nich vládl v severní Mezopotámii (od r. 929), byl však Bújovci v r. 945 přinucen (Hasan) k vasalství a v roce 979 byl jeho stát připojen k bújovskému státu. Asi po deseti letech ovládl severní Mezopotámii jiný arabský rod (990), Banú 'Uqajl, který se v této oblasti udržel asi sto let jako další téměř samostatný arabský vladařský rod.

Jen o málo lepší osud stihl Hasanova bratra 'Alího, který s titulem Sajfuddaula vládl v severní Sýrii se sídlem v Halabu. Na něm spočíval úkol odrážet byzantské útoky a podnikat válečné výpravy na byzantská území. Jeho úkol znesnadňovalo to, že Byzanc dobyla na muslimech Kypr a ovládla Krétu. Do velkých nesnází jej uvrhl byzantský vpád, při němž Byzantinci dobyli v r. 969 Halab a roku 975 stanuli pod jerusalemskými hradbami. Tehdy byl Sajfuddaulův syn Sa'duddaula přinucen k vasalství vůči byzantskému císaři. Hamdánovské panství se rozpadlo pod náporom egyptských Fátimovců. V roce 1002 se jin Sa'duddaula poddal a tím ukončil existenci svého státu.

= = =

Příchod 'Abbásovců k moci v roce 750 (749) znamenal hluboký zvrat v dějinách islámského světa. Tehdy přišlo k moci noví lidé, Iránci, národ stojící na vysokém stupni civilizace, mající za sebou dlouhý sociální a kulturní vývoj. Společenský systém, který bychom mohli se značnou rezervou nazvat systémem feudálním, spolu s růstem národního vědomí, který posilovala společenská a hospodářská situace, přispěly k rychlému rozpadu islámské říše politicky, k úpadku faktecké politické moci chalífů, chalífa se stává stále více jen formální hlavou obce. V této situaci dochází nejen ke střetnutí politickému – k rozpadu politické jednoty říše, - ale i k hluboké a nesmiřitelné roztržce ideologické, která odrážela existující politicko-sociální vývoj, vyjadřovala tužby neuspokojených uchazečů o moc, jimž abbásofský režim a ideologie, sunna, nedávaly příležitost se uplatnit. Vinou různosti názorů na formu boje proti hlavě sunny se ší'a, strana jako celek protisunnitská, rozštěpila na množství směrů. Díky obtížnosti podmínek, v nichž se překotně se vyvíjející společnost 9. a 10. stol. ocitla, dosáhly tyto frakce vynikajících politických úspěchů, částečného splnění svých aspirací. Tato staletí byla ve znamení ší'itské revolty proti sunnitskému chalífátu, který byl do značné míry ve vleku těchto událostí.

V období od nastoupení 'Abbásovců do počátku 11. stol. se vyvíjely sociálně ekonomické poměry od centralizované v platech hotovými penězi přes pronájem jejích částí až k udělování jejích jednotlivých zdrojů (tzv. iqtá'ů) do dočasného či doživotního užívání. Stát byl i nadále vlastníkem veškeré půdy a své právo na ni mohl vůči jejím uživatelům zpravidla uplatnit. Její uživatel, užívající ji ve formě výnosu z ní, ji nesměl zcizit; volně mohl disponovat jen půdou, jež byla v jeho plném soukromém vlastnictví. Rozvinutá ekonomika vedla k hmotnému blahobytu vládnoucích vrstev, k početnímu růstu obyvatelstva a k nebývalému rozkvětu kultury. Politický rozpad abbásovského iméria tento vývoj neoslabil, naopak jej posílil. Po stránce etnické se situace stabilizovala tak, že se ustálila oblast převážně íránská a oblast převážně arabská, obě prostoupené silně islamizací a početnými menšinami stoupenců jiných náboženských vyznání, včetně zoroastrismu.

